

TREĆA PROLETERSKA (SANDŽAČKA) BRIGADA¹

U toku dvomesečnog borbenog puta početkom 1943. osnovnim pravcem Kotor Varoš — Mrkonjič Grad — Glamoč — Donje Vukovsko — Gornji Vakuf — Prozor — Ostrožac — Konjic — Glavatičevo — Kalinovik — rejon sela Grandića, 3. proleterska (Sandžačka) brigada je izvršavala veoma naporne, odgovorne i složene borbene zadatke. Ona je: napadala na pravcu Kotor Varoš — Banja Luka, u cilju privlačenja neprijateljskih snaga na banjalučkom sektoru; učestvovala u borbama na sarajevskom pravcu, na relaciji Ivan sedlo — Konjic, i u protivudaru Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba NOV i POJ na pravcu Prozor — Gornji Vakuf; vodila odbrambene borbe na pravcu Gornji Vakuf — Ostrožac i učestvovala u bočnom obezbeđenju od pravca Konjica u zaštitnici.

U tom periodu ona je u sklopu celine izvršavala i druge borbene zadatke koji su joj nametali veoma velike napore i stali je mnogih žrtava. Po značaju, težini i žrtvama posebno se ističu borbe na sarajevskom pravcu i u toku protivudara kod G. Vakufa, kao i zaštitničke borbe na pravcu Gornji Vakuf — Prozor — Ostrožac i one u završnoj fazi bitke na Neretvi, pri obezbeđivanju od Konjica.

Brigada je tada imala u formacijskom sastavu: štab brigade, četiri bataljona (1, 2, 4. i 5. bataljon), Protivkolski vod. Pionirski vod, sanitet i intendanturu — ukupno oko 900 boraca².

¹ Brigada je po naređenju štaba 3. divizije uništila svoju arhivu u bici na Sutjesci, juna 1943. godine, te sam se pri obradi ovog napisa koristio dokumentima Vrhovnog štaba, štaba 1. divizije i drugih jedinica koje su joj u bici sadejstvovala, kao i neprijateljskim dokumentima.

² Od toga je u štabu brigade imala 50, u četiri bataljona po oko 180, u Protivkolskom vodu 30, u Pionirskom vodu 30, u sanitetu 30 i u intendanturi oko 40 boraca. (Zbornik IV 10, dok. 85).

Od naoružanja brigada je imala: oko 850 pušaka, oko 40 puškomitraljeza, 12 teških mitraljeza, 4 teška minobacača, oko 500 ručnih bombi, jedan protivkolski top 37 mm sa oko 250 granata i jedan top »pito« sa oko 100 granata'. U municiji se prilično oskudevalo i zavisilo je od toga koliko je u berbama zaplenjeno od neprijatelja; odeća i obuća bili su u dosta slabom stanju, a ishrana slaba i neredovna. Brigada je imala i oko 150 konja, uglavnom tovarnih.

Starešinski i borački sastav brigade, naročito onaj sa teritorije Sandžaka, imao je veliko ratno iskustvo. I borački sastav iz Bosanske krajine i Dalmacije, kojim je u jesen 1942. godine popunjena brigada, bio je već stekao dobra borbena iskustva i posedovao solidne moralno-političke i borbene kvalitete. Manevarska sposobnost brigade bila je odlična.

Brigada je od 5. juna do 1. novembra 1942. godine kao samostalna jedinica bila pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba, a od 1. novembra u sastavu 1. proleterske divizije.

DEJSTVA BRIGADE NA PRAVCU KOTOR VAROŠ — BANJA LUKA

Sredinom januara 1943. godine brigada je držala prostorijski s obe strane r. Vrbanje: Skatavica, Lipovac, Javorani, Skender Vakuf, Siprage, Maslovar, Kotor Varoš,⁴ odakle je zatvarala pravac Banja Luka — Kotor Varoš, vršila pritisak prema Banjoj Luci i vodila borbe sa nemačkim, ustaškim i četničkim jedinicama. Ona je istovremeno politički radila u narodu ovoga područja koje je bilo pod snažnim uticajem četnika i ustaša. Naročito oštre borbe vođene su sa Njmcima, ustašama i četnicima u Javoranima, na Pioniru, kod Čelinca, u Jošavci i kod Karanovca.

Stab 1. divizije obavestio nas je, 22. januara, da je izjutra toga dana dobiven podatak od Vrhovnog štaba, da je počela neprijateljska ofanziva sa svih strana na oslobođenu teritoriju, a 23. januara preneseno nam je i naređenje Vrhovnog štaba u kome je stajalo: »Preduzmite odmah demonstraciju prema Ba-

³ Zbornik IV/10, dok. 98.

⁴ Zbornik IV, knj. 9, dok. br. 103. — U dokumentu stoji »II brigada«, jer su se tada u diviziji upotrebljavali i nazivi: I (1. proleterska) II (3. sandžačka) i III (3. krajiška). Pored ovih, često su našu brigadu nazivali »III sandžačka«, ili samo Sandžačka. ili samo »III«, a 3. krajišku »IX brigada«, ili »Krajiška« ili »III brigada«.

nja Luci i akcije na komunikaciji Banja Luka — Gradiška«. U vezi s tim 3. brigada je u noćima 24/25. i 26/27. januar izvršila energične napade u pravcu Banje Luke, a naročito u rejonu Čelinca i Karanovca.⁵ U tim borbama, a posebno kod Čelinca gde je neprijatelj imao betonske bunkere, imali smo dosta gubitaka.

U toku 31. januara sve jedinice brigade su se prebacile na levu obalu Vrbanje, a 1. februara glavna brigada bila je razmeštena u širem rejonu Skender-Vakufa⁶.

Aktivnost brigade na banjalučkom području bila je raznovrsna i intenzivna. Ona je dobro organizovala i sprovodila politički rad koji je, uprkos višemesečne ustaške i četničke propagande, snažno delovao na stanovništvo ovoga kraja. Narod je počeo da sagledava ciljeve i perspektivu naše borbe i da se sa poverenjem odnosi prema našoj vojsci, što se najvidnije manifestovalo i pristupanjem izvesnog broja boraca sa ovoga područja u redove naše brigade. Vojničke zadatke — nanošenje neprijatelju gubitaka, sabijanje njegovih snaga u samu Banju Luku i utvrđenja stalne fortifikacije u rejonu Čelinca, vrlo uspešno sprečavanje pokušaja neprijatelja da odbaci brigadu od Banje Luke i Kotor-Varoši, kao i vezivanje znatnih njegovih snaga za ovaj sektor — brigada je potpuno i uspešno realizovala. Iznad svega toga, držanje naših boraca u borbenim okršajima i u pravilnom ljudskom — partizanskom odnosu prema narodu ovoga područja, u praksi je potvrdilo kako borbene tako i moralno-političke kvalitete naše Narodnooslobodilačke vojske.

BRIGADA NA MARSU I OBEZBEĐENJU OD KUPRESA I BUGOJNA I PONOVO NA VELIKOJ OKUCI NERETVE

Prva proleterska divizija primila je 30. januara sledeće naređenje Vrhovnog štaba: »Jedna brigada bez teške komore neka se najhitnije prebaci na pravac Mrkonjić — Glamoč da ga zaštiti, jer su svi naši ranjenici u velikoj opasnosti. Neprijatelj vrši ofanzivu sa svih strana i preti opasnost da nam kod Livna odseku odstupnicu. Delujte brzo uz punu odgovornost. Brigada kod Mrkonjića mora već sutra biti prebačena.«⁷

⁵ Zbornik IV/9, dok. 122, 129 i 130

⁶ Zbornik IV/9, dok 135.

⁷ Zbornik IV/9, dok. 157.

Za izvršenje ovog zadatka štab 1. divizije odredio je 3. proletersku (Sandžačku) brigadu koja je odmah krenula preko Skender-Vakufa, prešla splavovima reku Vrbas 1 km južno od ušća Crne reke i preko s. Gustovara izbila na prostoriju Mrkonjić-Grada. Posle kraćeg predaha produžila je sutradan ka Glamoču, odakle je preko planine Hrbaljine, pod izuzetno teškim vremenskim prilikama (mećavi i dubokom snegu), stigla na Kupreško polje, a zatim produžila na prostoriju D. Vukovsko, Ravno, sa zadatkom da zatvori pravac od Kupresa ka Prozoru.

Na ovom zadatku brigada je ostala sve do sredine februara — dok nije stigla i smenila je 8. brigada 7. banijske divizije. Posle smene 3. proleterska brigada je krenula preko planine Raduše ka Gornjem Vakufu na prostoriju južno od Bugojna, gde je na levoj obali Vrbasa, na položajima Paloč — Voljice — Tihomišlje — Planinica smenila u toku 16. februara delove 3. krajiške brigade, isturivši prednje delove u rejon Gračanice. Tako su pravac Bugojno — G. Vakuf zatvarale: na levoj obali Vrbasa 3. proleterska (Sandžačka) brigada, a na desnoj obali 3. krajiška⁸.

Po završenom zadatku na pravcu Bugojno — G. Vakuf, gde je obezbeđivala levi bok glavnih snaga koje su napadale Prozor i prodirale u dolinu Neretve, brigada je krenula u rejon Prozora. U drugom napadu na Prozor učestvovao je i njen Protivkolski vod.

Tako je od početka marša iz doline Vrbanje, odnosno sa banjalučkog sektora, 3. proleterska brigada provela u februaru dvadeset dana na usiljenim marševima, u povremenim manjim borbama i u držanju položaja na kojima je zatvarala navedene pravce u toku izvođenja protivofanzive Glavne operativne grupe ka dolini Neretve. Ona je, posle osam meseci, prodrla na istu prostoriju na kojoj je vodila vrlo uspešne borbe pri pohodu proleterskih brigada u zapadnu Bosnu, jula 1942. godine, kada je, po izvršenom zadatku na pruži Sarajevo — Mostar, izvojevala prvu veliku pobedu prilikom zauzimanja Prozora. Tada je, ojačana 4. bataljonom I. proleterske brigade, 13. jula 1942. potpuno porazila neprijateljski garnizon. Za taj uspeh je dobila ovu pohvalu druga Tita: »Ovu sjajnu akciju izvršila je III brigada sa jednim bataljonom I brigade«.

⁸ Zbornik IV/10, dok. 83, 84 i 173.

⁹ Zbornik II/1, str. 176.

Pošto je stigla u zonu velike okuke Neretve, brigada se smestila u nekoliko sela, na prostorijski 8 do 15 km zapadno od ž. st. Bradine u pravcu Konjica. Ova prostorijska je sa severa oivičena dominirajućim ograncima planina Bitovnje i Ivana, na istoku se proteže velika, gromadnog reljefa planina Bjelašnica, a na jugu se oštro uzdiže visoki Prenj, prema kome se nalazi planina Cvrsnica. Između ovih istaknutih planina probija se Neretva sa duboko usečenim koritom. Na severozapad od velike okuke Neretve proteže se niz planinskih grebena, sa obe strane puta Jablanica — Prozor — G. Vakuf, a u visini G. Vakufa nalazi se severno Vranića, a južno planina Raduša. Između ovog niza uzastopnih planinskih venaca teče r. Rama, a svojim gornjim tokom i r. Vrbas.

Posmatrajući ovu prostorijsku, 20. februara 1943, sa kose iznad s. Trešnjevica, štab 3. proleTERSKE brigade nije mogao pretpostaviti da će se na njoj sledećih mesec i više dana voditi dramatične borbe koje su ušle u našu istoriju kao prve dugotrajnije operacije frontalnog karaktera, izvođene krupnijim formacijama Narodnooslobodilačke vojske. Ove borbe će po dinamici i karakteru manevara, po odsudnosti i upornosti, po izvanrednoj izdržljivosti i masovnom heroizmu boraca i rukovodilaca, po taktičkoj veštini i po svojim posledicama ostati zapisane među najznačajnijim stranicama naše istorije. a posebno vojne.

BRIGADA U BORBAMA NA PRAVCU SARAJEVO — KONJIC

ODNOS SNAGA

Da bi se bolje shvatila situacija na ovom pravcu, potrebno je navesti nekoliko karakterističnih podataka koji treba da budu uvek prisutni kada sagledavamo operaciju izvođenu u ovom vremenskom periodu. Naime, uobičajeno je da se manje-više upotrebljavaju samo nazivi naših i neprijateljskih jedinica (divizija, bataljon i si.), a da se pri tome često nema u vidu velika razlika u brojnom stanju, organizacijsko-formacijskoj strukturi, naoružanju i drugoj materijalno-tehničkoj opremi formacija jedne i druge strane. Tako je 1. proleTERSKA divizija, računajući sve tri brigade i divizijske delove, početkom 1943. godine brojala oko 3.700 ljudi, dok je neprijateljska 718. divizija imala oko 8.000 ljudi. Jačina pukova 718. divizije bila je oko 3.000,

a bataljona oko 800 ljudi, dok je celokupno brojno stanje 3. proleterske (Sandžačke) brigade iznosilo približno koliko jedan neprijateljski bataljon (1. proleterska brigada je imala oko 1.500 boraca).

U tehnicu je postojala znatno veća razlika. Bataljoni neprijateljevi raspolagali su sa oko 50 puškomitraljeza i mitraljeza, koliko je ukupno imala cela 3. proleterska brigada. Pri ovome treba imati u vidu i to da im je neprijatelj normalno pridavao pojedine pukovske delove ili je vršio podršku bataljona pukovskim snagama, odnosno pukova divizijskim snagama i avijacijom, što je znatno povećavalo borbenu moć njegovih bataljona, pukova i divizija i stavljalo naše jedinice u pogledu naoružanja, brojnog stanja, ishrane, odeće i obuće u još podređeniji položaj.

Na dan 15. februara 1943. brojno stanje i naoružanje jedinica 1. proleterske divizije bilo je: **1. brigada:** 1.510 ljudi, 1.353 puške, 97 puškomitraljeza, 15 teških mitraljeza, 6 teških bacača, 6 lakih bacača, 1 top »pito« i 2 protivkolska topa; **3. sandžačka:** 911 ljudi, 851 puška, 41 puškomitraljez, 12 teških mitraljeza, 4 teška bacača, 1 »pito« i 1 protivtenkovski top; **3. krajiška:** 1.051 čovek, 825 pušaka, 86 puškomitraljeza, 7 teških mitraljeza, 4 teška bacača, i »pito«, 1 protivkolski top; **divizijska artiljerija:** 29 ljudi, 29 pušaka, 1 brdski top; **sanitet i bolnička četa:** 104 čoveka i 104 puške; **štab i Prateća četa štaba divizije:** 54 čoveka, 58 pušaka i 3 puškomitraljeza. **Svega na licu:** 3.743 čoveka, 3.220 pušaka, 227 puškomitraljeza, 34 teška mitraljeza, 14 teških bacača, 6 lakih bacača, 1 brdski top, 3 topa »pito« i 4 protivkolska topa (Zbornik IV/10, dok. 85 i 98).

U to vreme je nemačka 718. pešadijska divizija imala u svom sastavu: štab divizije sa motociklističkim vodom kurira; 738. i 750. pešadijski puk; 688. artiljerijski divizion (štab, tri baterije od po četiri topa 75 mm); divizijske (prištapske) jedinice (pionirska četa i četa za vezu); pozadinska služba: jedina kolona za dotur, divizijska intendantura, 1 poljska bolnica i 1 veterinarska četa.

Svaki puk imao je štab puka sa vodom za vezu i 3 bataljona (štab bataljona i po 4 čete). Pored pušaka i izvesnog broja automata, svaka četa je imala: 12 lakih mitraljeza, 1 laki minobacač 50 mm, 3 postolja za teški mitraljez; četvrta četa je imala i pt-oruđe i 1 MB 80 mm; pored pušaka, čete su imale i izvestan broj automata. Divizija je imala ukupno oko 8.000 ljudi (svaki puk približno oko 3.000, artiljerijski divizion oko 600, prištapske jedinice oko 600 i pozadinska služba oko 800 ljudi).

Posebna je bila izrazita razlika u pogledu snabdevanja raznim materijalno-tehničkim sredstvima, a naročito municijom. Upravo zalihe municije koje je neprijatelj imao na raspolaganju

i mogao da koristi u avim borbenim situacijama, davale su mu veliku prednost. Mi smo, sem izuzetnih slučajeva, raspolagali samo najnužnijim količinama.

Sem toga, neprijatelj je bio u preimućstvu i u pogledu artiljerije i avijacije, tako da je bio u mogućnosti da izvodi taktičke radnje uz podršku snažne artiljerijske vatre i avijacije, bez ikakve opasnosti od ovakvog protivdejstva sa naše strane. Zbog toga smo, radi neutralisanja i smanjivanja na što manju meru takvog odnosa snaga, bili prisiljeni na razne postupke i mere koje je bilo vrlo teško realizovati, jer su tražili posebnu uvežbanost i veštinu. Mi smo morali preduzimati i druge posebne mere da bismo smanjili sopstvene gubitke od neprijateljskog dejstva iz vazduha koje su zbog takvog karaktera u velikom stepenu smanjivale taktičku slobodu manevra i dejstva naših jedinica. Neprijatelj je, po pravilu, upotrebljavao avijaciju u svim ovim borbama, i to svakodnevno (i danju i noću) za izviđanje, bombardovanje, mitraljiranje i snabdevanje. Pošto su naša protivavionska borbeno sredstva bila vrlo slaba, a specijalna vrlo retka, neprijateljski avioni su praktično mogli neometano i nekažnjeno da napadaju naše jedinice i da dejstvuju po bolnicama i kolonama naših ranjenika i bolesnika.

Od neprijateljskih vazduhoplovnih jedinica, u Jugoslaviji su se stalno nalazile:

— jedna grupa štuka JU-87 (Junkers) i jedna lovačka eskadrila ME-109 (Messerschmidt) na aerodromu Borongaj kraj Zagreba;

— jedna grupa štuka JU-87 i jedna transportna eskadrila JU-52 na aerodromu u Zemunu;

— jedna grupa štuka JU-87 na aerodromu Butmiru kod Sarajeva, koja je vršila akcije u centralnoj i istočnoj Bosni, Sandžaku i Crnoj Gori. Ovaj aerodrom koristile su i borbene jedinice koje su dolazile povremeno radi izvršenja određenih zadataka;

— jedna eskadrila HS-126 (Henschel) za borbeno izviđanje i lako bombardovanje na aerodromu Zalužane kod Banje Luke. Ovaj aerodrom koristile su takođe borbene jedinice koje su povremeno dolazile sa strane radi akcija, bez dužeg zadržavanja.

Nemačke eskadrole, bez obzira na tip aviona, imale su 9 operativnih aviona i 3 u rezervi. Svaka grupa je imala tri eskadrole, svega 27 aviona i 9 u rezervi. Sem toga, štab komandanta grupe je imao 1 do 3 aviona.

Nemci su, za »Vajs I i II« doveli borbene jedinice sa strane na aerodrome Butmir kod Sarajeva i Zalužane kod Banje Luke. U operacijama su učestvovali avioni tipa JU-87 i HS-126.

U ovim operacijama učestvovala su i italijanske eskadrile sa aerodroma kod Mostara i dve domobranske eskadrile sa aerodroma Rajlovac kod Sarajeva.¹⁰

Odnos snaga u pojedinim karakterističnim situacijama na sarajevskom pravcu kretao se"

U toku 20. februara. — Naše snage: 1. proleterska brigada oko 1.500 vojnika, a neprijateljske: 7. pešadijski puk (bez jednog bataljona) oko 2.500 vojnika, »Anaker« — 750 pp (bez jednog bataljona) oko 2.400 vojnika, jedan ustaški bataljon oko 600 vojnika, dve brdske baterije, delovi 202. tenkovskog bataljona, pionirska četa i dr. oko 600 vojnika, Svega oko 6.000 vojnika, tako da je odnos snaga bio 1 : 4 u korist neprijatelja.

Od 21. do 23. februara — Naše snage: 1. proleterska divizija (bez jedne — 3. krajiške brigade) oko 2.700 vojnika, dok su neprijateljske snage bile iste kao 20. februara — jačine oko 6.000 vojnika, tako da je odnos bio 1 : 2,5 u korist neprijatelja.

Od 23. od 25. februara. — Naše snage: 1. proleterska divizija (bez 3. krajiške brigade) oko 2.700 vojnika, a neprijateljske, 7. peš. puk (bez dva bataljona) oko 1.800 vojnika; 750. peš. puk (bez dva bataljona) oko 1.800 vojnika, ustaški bataljon (bez dve čete) oko 300 vojnika, drugi delovi oko 600 vojnika, *Svega* oko 4.500 vojnika, odnosno odnos snaga 1 : 1,6 u korist neprijatelja.

Od 25. do 28. februara. — Naše snage: 1. proleterska divizija (bez 3. krajiške brigade) oko 2.700 vojnika, dok su neprijateljske snage bile kao u prethodnom stavu, samo ojačane: komandom divizije i odgovarajućim divizijskim delovima i sa još tri nova bataljona — ukupne jačine oko 7.000 vojnika. Tako je odnos snaga bio 1 : 2,9 u korist neprijatelja.

U pogledu pešadijskog naoružanja možemo približno uzeti odnose koji su navedeni za ljudstvo. Međutim, u pogledu artiljerijskog naoružanja, tenkova¹¹ i avijacije¹² neprijatelj je imao apsolutnu i ogromnu

¹⁰ Štab komande vazduhoplovstva za Srbiju i »NDH« imao je sedište u Zagrebu. Njemu su bile potčinjene sve borbene letачke jedinice koje su bile stalno na teritoriji Srbije i »NDH«, kao i one iz većih vazduhoplovnih formacija koje su povremeno dolazile sa drugih teritorija (Austrije, Mađarske, Rumunije, Grčke, Italije i Ukrajine) u cilju vršenja akcije. One su se po izvršenom zadatku vraćale bez dužeg zadržavanja.

Za izradu ovoga pregleda koji je sačinjen u Vojnoistorijskom institutu i nalazi se u njegovom arhivu, korišćene su izjave Smithaubera, komandanta 7. SS divizije »Princ Eugen« i Krena, komandanta vazduhoplovstva »NDH«.

¹¹ Jedna četa 202. tenkovskog bataljona 100. tenkovske brigade dejstvovala je na sarajevskom pravcu.

¹² Neprijatelj je prema potrebi angažovao vazduhoplovne jedinice navedenih snaga koje je imao na raspolaganju na teritoriji Jugoslavije i van nje. Dnevno je upotrebljavao i do 39 aviona za borbene akcije samo na sarajevskom pravcu. Naprezanje jurišne avijacije bilo je 2—3 izlaska po posadi.

prednost. Kao što je poznato, mi nismo imali ni jedan avion, a jedna od glavnih udarnih i vatrenih snaga u ovim operacijama neprijatelja bilo je vazduhoplovstvo. Sem toga, dobra i redovna ishrana neprijateljskih jedinica nije ni tada zatajila.

Iz navedenih podataka se može u dobroj meri sagledati pod kakvim su uslovima naše jedinice na sarajevskom pravcu izvodile odbrambena i napadna borbena dejstva.

Treba svestrano poznavati tadanju situaciju, da bismo mogli pravilno proceniti taktičke postupke naših jedinica, realno sagledati odluke i naređenja naših komandi i rezultate odgovarajućih borbenih dejstava. Dugotrajnije vođenje frontalnih borbi pod ovakvim uslovima nametalo je našim jedinicama izuzetno teške napore u sprovođenju odgovarajuće taktike. A odsudnija frontalna dejstva zahtevala su i veće žrtve, što je kroz duži period imalo za posledicu ubrzano smanjivanje brojnog stanja naših jedinica, kao i postupno smanjivanje njihove borbene moći. Ovo tim pre što u toku izvođenja ovih operacija nismo bili u mogućnosti da vršimo popunu ljudstvom sa ove teritorije. Uz to nismo mogli da ih redovno snabdevamo, pored ostalog, i zbog pasivnosti ovih krajeva. Sve to vidi se i u ovom podatku iz mesečnog izveštaja štaba 1. proleterske divizije Vrhovnom štabu:

»U noćne akcije nismo mogli uvoditi veće snage, jedno zbog zamorenosti pojedinih bataljona, a drugo i najglavnije što su pripreme i prikupljanje za napad svedene samo na vreme po prestanku vazdušne aktivnosti, tj. noću, te tako za samu akciju ostaje samo jedan deo noći koji je nedovoljan da se postignu povoljni ciljevi, a dnevno produžavanje napada skoro je sasvim onemogućeno jakim dejstvom neprijateljske avijacije i artiljerije. Do sada, zbog dejstva avijacije, jedinice nisu mogle dobiti na vreme hranu, zamenu na položajima, vršiti potrebne manevre. Sve se to moralo vršiti noću, tako da zbog toga i zbog čestih akcija borci danima nemaju odmora i sna«.¹³

PRVA DIVIZIJA IZMEĐU DVA CILJA

U duhu osnovne koncepcije početnog grupisanja naših snaga u slivu srednjeg toka Neretve, prvobitna zamisao štaba 1. proleterske divizije za upotrebu 3. proleterske (Sandžačke) brigade bila je da u sastavu divizije sa 1. proleterskom briga-

¹³ Zbornik IV/10, dok 173.

dom zatvori sarajevski pravac i ne dozvoli prodor neprijateljskim snagama prema Konjicu. Takvu zamisao je štab 1. proleterske divizije prvi put formulisao 20. februara 1943. godine u naređenju koje je dostavljeno 1. proleterskoj brigadi. U nje-mu, između ostalog, stoji: »Vaša brigada i 3. sandžačka brigada imaju zadatak zatvaranja pravca Sarajevo — Ivan Sedlo — Konjic. Za sada predviđamo, da Sandžačku brigadu postavimo sa aktivnim zadacima kod Ivan Sedla u pravcu željezničkih stanica ka Sarajevu, dok bi vaša brigada bila rezerva na opštem zadatku ove brigade (tj. zatvaranje pravca od Sarajeva ka Konjicu)«. ¹⁴

Dok se štab 1. proleterske divizije sa 3. proleterskom (Sandžačkom) brigadom približavao od pravca Prozora ka Neretvi, 1. proleterska brigada je podelila snage i orijentisala se istovremeno na dva cilja — ka Konjicu i prema Tarčinu, međusobno udaljena oko 30 km vazdušne linije.

Od momenta donošenja ovakve odluke za upotrebu snaga 1. proleterske brigade na dva odvojena pravca, takva težnja se produžava i dalje, samo još krupnijim snagama, bez obzira na to što se već raspolagalo podacima o dolasku neprijateljskih snaga na prostorijsku s. Tarčina.

Napad dva bataljona 1. proleterske brigade na Konjic koji je počeo 19. februara u 23 časa, završio se neuspjehom i povlačenjem (20. februara do 4 časa) svih jedinica iz grada. Toga dana bataljoni ove brigade koji su učestvovali u napadima na Konjic, vratili su se na stare položaje (glavnina brigade prema Sarajevu, a jedan bataljon za zatvaranje pravca od Konjica). ¹⁵

U toku 20. februara, dok su se neprijateljske snage užurbano prebacivale železnicom i kamionima od Donjeg Vakufa preko Sarajeva za s. Tarčin i hitno zauzimale polazne položaje za napad, a bataljoni 1. proleterske brigade, posle neuspješnog napada na Konjic, hitali ka Ivan-sedlu, 3. proleterska (Sandžačka) brigada je, posle napornih marševa, stigla u zonu velike okuke Neretve.

Sutradan, 21. februara, štab 1. divizije donosi odluku za angažovanje 3. brigade, suprotno prvobitnoj zamisli. Naime, prema njoj brigada se ne orijentiše na prestoriju južno i jugoistočno od Tarčina, sa koje bi dejstvovala ka Sarajevu, već je odlučeno da sa prostorijske zapadno od komunikacije Brđani —

¹⁴ Zbornik IV/10, dok. 113.

¹⁵ Isto, dok. 173

Konjic (s. Vrbljani, s. Podorašac, s. Homolje, s. Kralupi i s. Barmiš) izvrši napad na Konjic, s tim da bude i rezerva 1. brigadi, ako bi neprijatelj eventualno ispoljio dejstvo na pravcu Tarčin — Ivan sedlo — Konjic.¹⁰

U to vreme, procenom situacije u ovoj zoni stekao se utisak da je bilo celishodno angažovati delove 1. proleterske divizije za zauzimanje Konjica. Zato su dobivena i radiogramska naređenja Vrhovnog štaba. Prvo, 20. februara, u kome je stajalo: »Ako vidite da je moguće odmah likvidirati Konjic — nemojte oklevati. Neka vam pomogne V crnogorska«. A u drugom od 21. februara istaknuto je: »Ivan planinu dobro zatvorite kod Raštelice. Uputite izvidnice i dalje prema Sarajevu. Lekić nije smeo uputiti svoje jedinice na Konjic, a oslabiti Ivan planinu. Napad na Konjic treba dobro pripremiti i napasti sa najmanje dve brigade — u grad upasti klinom. Po mogućnosti, ako je sve spremno, Konjic zauzeti 21. II noću.«¹⁷

Ovaj napad sa obe brigade (3. i 5) trebalo je izvesti 22. februara uveče. Stab brigade se našao, zajedno sa štabom 5. crnogorske brigade, na osmatračnici iznad Konjica, gde je razmotren plan napada na Konjic i način sadejstva ovih dveju brigada.

I kao što je 1. proleterska brigada jedno vreme bila podelila svoje snage na dva vrlo važna objekta, tako je posle toga i 1. proleterska divizija (bez 3. krajiške brigade) nastupala podeljenim snagama na oba ova udaljena objekta — na Tarčin i Konjic.

¹⁴ Naređenje štaba 1. proleterske divizije od 21. februara u 11.30 časova (Zbornik IV/10, dok. 119) glasi: »Iz izveštaja štaba 1. brigade vidi se da su i juče stizali vozovi u Tarčin, iz čega se može zaključiti da neprijatelj na tom prostoru vrši koncentraciju jačih snaga, bilo radi osiguranja odbrane pravca Sarajeva, bilo, što je verovatnije, radi rasteućenja toga pravca ofanzivnim akcijama. Obzirom na mogućnost ponovnog intenzivnog dejstva neprijateljske avijacije, te potrebe izbegavanja koncentrisanja naših jedinica na užoj prostoriji, naročito u neposrednoj blizini neprijateljskih posada ili mesta neprijateljske koncentracije, III Sandžačka brigada neće se smestiti južno i jugo-istočno od Tarčina, kako je to ranije bilo naređeno, nego na prostoriju na kojoj je jutros naređeno. Zadatak I brigade: aktivno zatvaranje pravca Sarajevo. Zadatak III Sandžačke brigade: pripremanje napada na Konjic, i u slučaju da neprijateljska aktivnost ometa našu akciju, pribvatanje i rezerva I brigade sa obezbeđenjem od Konjica«.

¹⁷ Zbornik II/8. dok. 61 i 64.

Neprijatelj je planirao da 21. februara u 7 časova preduzme jednovremeno nastupanje sa dve borbene grupe: grupom »Fogl« iz 718. divizije, sa prostorije Bugojno, G. Vakuf preko Prozora dolinom Rame, i grupom »Anaker«, takođe iz 718. divizije, na sarajevskom pravcu, sa prostorije Pazarić, Hadžići preko Tarčina i Ivan-sedla ka Rami. Obe grupe trebalo je da prodiru dalje ka Mostaru¹⁸.

Dok je neprijateljski 7. domobranski pešadijski puk¹¹ vodio borbu sa snagama 1. proleterske brigade u rejonu Tarčina, nemački odred »Anaker« koji je 19. februara bio u D. Vakufu, prebačen je vozom u Sarajevo, a zatim u Pazarić, gde je stigao 21. februara u 6 časova²⁰. U daljim dejstvima sve neprijateljske snage koje su upotrebljene na sarajevskom pravcu ulaze u sastav grupe »Anaker« koja je u to vreme imala: nemački 750. pešadijski puk (bez jednog bataljona), 7. domobranski pešadijski puk (bez jednog bataljona), jedan ustaški bataljon, dve brdske baterije i odgovarajuća ojačanja koja se normalno dodeljuju združenom odredu.

Prema zapovesti komandanta 718. pešadijske divizije, 7. pešadijski puk je 18. februara od Alipašinoz Mosta uputio: komandu puka sa 13 (pratećom), 14 (protivoklopnom) i 15 (štabnom) četom na prostoriju Ilidža, Pazarić; 1. bataljon u s. Tarčin, a 2. bataljon u s. Hadžići. Sutradan, 19. februara, ovaj puk je i svoje delove sa Ilidže i Pazarića prebacio na prostoriju oko Tarčina i Hadžića, a 20. februara se prikupio u Tarčinu gde je stavljen pod komandu nemačke grupe »Anaker«²¹.

Dok se 21. februara u 11.30 časova u štabu 1. proleterske divizije oformljavalo pismeno naređenje za upotrebu 3. proleterske (Sandžačke) brigade za napad na Konjic, grupa »Anaker« je, uz obimnu i snažnu podršku artiljerije i avijacije,²² već bila

¹⁸ Zbornik IV/10, dok. 216 i 251.

¹⁹ Po zapovesti komandanta nemačke 718. divizije obrazovana je, 18. februara 1943. godine, hrvatska lovačka brigada sastava: komanda brigade, 7. i 13. pešadijski puk.

²⁰ Zbornik IV/10, dok. 272.

²¹ Zbornik IV/11, dok. 344 i 336.

²² U dnevnom izveštaju nemačkog štaba za vezu pri komandi Supersloda stoji: »Vazduhoplovstvo je 21. II vršilo izviđanje duž pravca marša. Borbene akcije na Ivan sedlo i podrška italijanskim trupama na prostoru Jablanice. Angažovano ukupno 39 aviona (Zbornik IV/10, dok. 272).

u napadu koji je otpočeo istog dana u li časova. Ona je ovoga dana u 19 časova pod borbom izbila na liniju Rudno brdo — Ivan sedlo — Mali Ivan.

Prva proleterska brigada koja je odlično startovala u prvom mestu na odsek Brđani — Tarčin i bila zaposela Ivan sedlo i Raštelicu, uništila i zarobila neprijateljske posade na liniji od Pazarića do zaključno Brđana i u isto vreme krenula delom snaga u napad na Konjic, bila je u noći 21. februara odbačena na prostoriju zapadno od Ivan-sedla. Bataljoni ove brigade su zaposeli nove položaje na liniji Pobratine — Velika — Repovci, frontom prema drumu Bradina — Konjic.

Pošto su neprijateljske snage ovladale rejonom Ivan-sedla, situacija na sarajevskom pravcu potpuno se promenila, i to u toku samo dva dana (od 20. do noći 21/22. februara). Od vrlo povoljne, za nas je tako nastala teška situacija.

Zauzimanjem položaja u rejonu Ivan-sedla neprijatelj se postavio u povoljan taktički položaj, a time je istovremeno znatno poboljšao i svoju operativnu situaciju. Naime, rejon Ivan-sedla je za njega predstavljao vrlo povoljan položaj i za napad i za odbranu, pogotovo za njegove onako tehnički dobro opremljene snage. Njegove snage u rejonu Ivan-sedla i Konjicu postavile su se tako u međusobno povoljniji položaj i istovremeno postale jedinstvena snaga operativnog značaja.

S druge strane, naše snage su izgubile povoljne manevarske mogućnosti kako u odnosu na karakter zemljišta tako i u odnosu na kratkoću pravca Ivan-sedlo — Konjic.

Time je na sarajevskom pravcu nastao odlučan preokret u korist neprijatelja, a za naše snage stvorena je vrlo nepovoljna situacija koja se negativno odrazila na čitav tok daljih dejstava na ovome pravcu.

U ovako nepovoljnom razvoju situacije, kada istočno od glavne komunikacije Sarajevo — Konjic nije više bilo naših snaga (u zoni drumu), štab 1. proleterske brigade predlaže štabu 1. divizije da se 3. proleterska (Sandžačka) brigada postavi »s druge strane drumu« (komunikacije Bradina — Konjic). A to je značilo da posedne položaje u zoni istočno od drumu Ivan sedlo — Konjic i da je »dalje nipošto ne treba uzimati u kombinaciju za Konjic ..« Pri tome je štab 1. brigade bio ubeđen da su ove dve brigade dovoljne da se obračunaju s ovim nepri-

jateljskim snagama, iako je zemljište gotovo nemoguće za manevrovanje.²³

Čim je štab 1. proleterske divizije dobio podatke o novostvorenoj situaciji, preduzeo je odgovarajuće mere koje su precizirane u njegovom naređenju Op. br. 134 od 21. februara 1943. godine u 21.45 časova. Tu, pored ostalog stoji:

»Obzirom na jačinu neprijateljskih snaga koje prodiru sa severa (do 2.500 ustaša, Nemaca i domobrana),²⁴ obzirom na intenzivno dejstvo neprijateljske avijacije, obzirom na postojanje italijanskog garnizona u Konjicu za koji ne znamo da li nije dobio ili neće dobiti pojačanje iz Nevesinja, ne može se usvojiti predlog štaba 1. brigade da se 3. brigada postavi sa istočne strane drumu Bradina — Konjic. Zbog novostvorene situacije napad na Konjic za sada otpada. I pored toga što, obzirom na moguće dalje prodiranje neprijatelja, ne smemo prebaciti 3. brigadu istočno od drumu, zadatak ove divizije ostaje: zatvaranje pravca od Sarajeva i uništenje neprijateljskih snaga koje su otuda krenule. Ako bi neprijatelj uspeo da prodre do Konjica i da se poveže sa tamošnjim garnizonom, zadatak naših jedinica jeste da hitnom i odlučnom intervencijom sa njegovog desnog boka razbiju ga. U tom cilju naređujemo: 1. brigada postaviće se zapadno od komunikacije na prostoriji Pobratine — Repovci — Dragočaj — Bale itd. a 3. Sandžačka brigada južno od ove prostorije, uglavnom na prostoriji sadašnjeg smeštaja (Vrbljani — Podorašac — Homolje — Kralupi — Barmiš.)«

Zatim je dalje naredio: »Sa označenih prostorija preduzimati akcije za zadržavanje i uništavanje neprijateljskih jedinica. Obzirom na tehničku nadmoćnost neprijatelja ne upuštati se u frontalne dnevne borbe i uporno držanje linija. Prema neprijatelju ne grupisati veće snage, već pokretnim delovima dejstvovati iznenada i sa što više pravaca. Krupnije akcije vršiti samo noću...«²⁵

Iz ovog naređenja vidi se zašto 3. proleterska (Sandžačka) brigada u ovoj situaciji nije postavljena na položaje Bradina — Brđani, odnosno istočno od glavne komunikacije Ivan sedlo — Konjic. Tako se 1. brigada sa svim svojim jedinicama nalazila na prostoriji zapadno od Ivan-sedla, na položajima zapadno od glavne komunikacije Ivan Sedlo — Dragočaj, a 3. brigada južno od prostorije 1. brigade, odnosno sa svim svojim snagama zapadno od dela komunikacije Dragočaj isključno — Konjic isključno (tj. na prostoriji Podorašac, Homolje, Ugošće, Vrbljani), osim jedne čete 1. bataljona koja je držala položaj Grad (istočno od glavne komunikacije).

²³ Izveštaj štaba 1. proleterske brigade štabu 1. divizije od 21. februara 1943. godine (Zbornik IV/10, dok. 124).

²⁴ Neprijateljske snage su bile znatno mnogobrojnije.

²⁵ Zbornik TV'10, dok. 120.

Za nastupanje na pravcu Ivan sedlo — Konjic neprijatelj je imao na raspolaganju glavnu komunikaciju, zatim pravac Mali Ivan — Brđani — Grad — Hum — Konjic, istočno, i Jasen — Bale — Vrbljani — Homolje — Konjic koji vodi kosama zapadno od glavne komunikacije. Zemljište u zoni glavne komunikacije vrlo je ispresecano, planinskog karaktera.

U toku 22. februara, odnosno sutradan po zauzimanju Ivan-sedla, neprijatelj je produžio nastupanje. Posle jednočasovne snažne artiljerijske i avijacijske pripreme, napad je otpočeo oko 9 časova. Neprijatelj je nastupao u tri kolone: srednjom drumom, levom — inače dosta jakom — kosama istočno od glavnog druma i desnom zapadno od glavnog druma. Angažovanjem snaga 1. i 3. brigade prvi pokušaj neprijateljevog prodora uspešno je odbijen.

U docnijem razvoju borbe neprijatelj je, i pored vrlo uporne odbrane naših jedinica, uspeo da delom snaga odbaci čitavu 1. i delove 3. proleterske (Sandžačke) brigade sa njihovih dotadašnjih položaja, s tim što je njegova kolona koja se kretala od Malog Ivana kosama istočno od glavne komunikacije produžila napredovanje bez nekih smetnji od strane naših jedinica koje su na tom delu komunikacije — sve do položaja na Gradu — bile postavljene na položaje zapadno od glavne komunikacije Bradina — Konjic. A pošto je ta kolona bila van efikasnog dometa našeg pešadijskog oružja, uspela je da produži nastupanje u pravcu s. Brđana.

Odbacivanjem 1. i delova 3. proleterske brigade od glavne komunikacije, neprijatelju su stvoreni povoljni uslovi za dalje nastupanje u pravcu Konjica. On je pred samu noć 22. februara izbio kod s. Brđana. U toku ove borbe koja je vođena čitavog dana, grupa »Anaker« se našla podeljena na dva dela: glavni u širem rejonu Ivan-sedla, u borbi protiv 1. proleterske i delova 3. proleterske (Sandžačke) brigade, a drugi slabijim kod s. Brđana. Ovaj deo neprijateljskih snaga je po prodoru u s. Brđane produžio po padu mraka kosama istočno od komunikacije i oko ponoći istog dana stigao u Konjic. On je otada sačinjavao glavnu odbrambenu snagu ovog garnizona (jedan nemački bataljon, jedan bataljon 7. domobranskog puka i dve čete ustaša²¹ — ukupno oko 2.000 vojnika).

²¹« Zbornik IV/10, dok. 274 i IV/11, dok 336. Pretpostavljalo se da je jačina ovog neprijatelja svega oko 600 vojnika (Zbornik, IV/10, dok. 139).

U neprijateljskim dokumentima o tome stoji:

»Grupa »Anaker« stigla sa jednim ojačanim bataljonom u Konjic. Glavnina grupe bila je usled jakog neprijateljskog pritiska prisiljena da skrene prema zapadu od Ivan sedla i Bradine započevši napad na položaje Pobratine, Nevetine, Jasen, Lišen 1744, Vranjače 1310, Brdo 1387, Velika 1774, koji su jako zaposednuti od neprijatelja. Zadobivena je k. 1190 Jasen. Jaki noćni neprijateljski napadi sa jugo-zapada i severo-istoka prema Ivan-sedlu delimično su odbijeni u borbama prsa u prsa.«²⁷ Dalje se navodi:

»7. pešadijski puk, 22. februara, produžava napad glavnim pravcem Ivan-sedlo — Bradina — Podorašac — Konjic, potpomognut nemačkim snagama, u dve napadne kolone, sa zadatkom proterivanja i uništenja partizana u prostoru dominirajućih visova levo i desno od pravca napada 1. bataljona 7. puka, koji je nadirao područjem levo od pravca napada, uspeva bez znatnijeg otpora istoga dana oko pola noći stići u Konjic, gde sa talijanskom i našom posadom Konjica preuzima naju-porniju odbranu grada Konjica. 2. bataljon 3a ostalim delovima puka istoga dana, zbog jakog napada, odnosno zbog jakog otpora partizana, koji su držali sve visove zapadno od glavnog pravca napada, uspeo je izbiti na liniju Jasen — Kraljevac, gde se zadržao u odbrani do dolaska pojačanja nemačkih snaga.«²⁸

Karakteristična je i ova konstatacija komande 4. lovačke brigade, povodom prodora snaga u Konjic:

»Od većih grešaka uočena je ta, što je 1. bojna (po nalogu nemačkog zapovednika), iako je saradivala sa ostalim delovima pukovnije, ne održavajući veze sa susednim delovima, mnogo otišla napred i stigla do Konjica, što je moglo uroditi uništenjem ostatka pukovnije od strane odmetnika. No, važno je napomenuti da je u ovoj grešci ipak bilo uspeha, jer je 1. bojna uspeła održati Konjic sa nemačkim postrojbama i posadom u Konjicu, koji bi sigurno bio pao u ruke odmetnika, jer je posada Konjica bila preslaba odbiti sama napadaje odmetnika.«²¹¹

Ovaj taktički mehanizam, gde su sve naše snage — sem jedne čete — bile raspoređene na položajima zapadno od glavne komunikacije Ivan sedlo — Konjic, i pored svojih pozitivnih karakteristika, nije odgovarao zahtevu da se stabilnije obezbedi ovaj pravac, odnosno da se ne dozvoli prodor neprijatelja u Konjic. Odnos između snaga za bočna i za frontalna dejstva potpuno je bio nesrazmeran za jedno stabilnije taktičko rešenje. (Podvukao Z. V.)

²⁷ Zbornik IV/10, dok. 274.

²⁸ Zbornik IV/11, dok. 336 i IV/10, dok. 363.

* Iz opšte relacije 4. lovačke brigade (Zbornik IV/11, dok. 336).

Istog dana, 22. februara, pored ovog ojačanja sa sarajevskog pravca, neprijatelj je ojačao Konjic i sa oko 2.000 četnika koji su stigli preko Kalinovika. Na taj način je konjički garnizon postao vrlo jako uporište, sa znatnim snagama.

NEUSPEO PROTIVNAPAD 1. PROLETERSKE DIVIZIJE NA
PRAVCU KONJIC — SARAJEVO

U vezi s aviziranim napadom 3. udarne divizije na Konjic,³⁰ štab 1. proleTERSKE divizije je, radi što uspešnijeg obezbeđenja dejstva 3. diviziji, predvideo protivnapad u pravcu Sarajeva. U tom cilju je 22. februara u 13.30 časova izdato naređenje 1. i 3. brigadi za opšti napad na sarajevskom pravcu, u kojem između ostalog stoji:

»U toku današnjeg dana neprijateljska avijacija je produžila sa izviđanjem i bombardovanjem glavnih sektora 1. brigade, gde se je čula u visini Ivan-Sedia ili Bradine i vatra teških i automatskih oružja. Do sada nemamo izveštaja o razvoju borbe u toku ovoga dana. Naš opšti zadatak je čvrsto zatvaranje pravca Sarajevo — Konjic i ovladavanje tom komunikacijom bar do u visini železničke stanice Raštelica. Ovaj zadatak, obzirom na hitnost kao i na akcije naših susednih jedinica na Konjic, izvešćemo noću 22/23. ovog meseca počev večeras od 21.00 časova. Desna kolona: 3. sandžačka brigada, napadače istočno od drumca Dragočaj — Tarčin opštim pravcem dejstva Dragočaj — Bradina — Vuković — Trzanj — Duranovići — Osenik, sa zadatkom razbijanja i proterivanja neprijatelja sa toga pravca. Frontalno prema neprijatelju ostavljajući manje delove, a glavninom prodirati u neprijateljski bok i pozadinu, presecajući mu odstupnicu i vezu sa njegovim ishodištem. 1. brigada napadače levo od ceste Ivan Sedlo — Tarčin, zaključno sa cestom — opštim pravcem dejstva Ivan Sedlo — Raštelica — Tarčin, sa zadatkom likvidacije neprijatelja u tim mestima, ovladavanja terenom u visini s. Raštelica, a po mogućstvu i s. Tarčin.«³¹

Na izvršenje ovog protivnapada odlučno su uticali sledeći faktori:

— stanje naših obeju brigada, posle borbi koje su vođene u toku čitavog ovoga dana, 22. februara,

— jako dejstvo neprijateljske avijacije koje je uticalo na to da prikupljanje i pripremanje za ovaj protivnapad otpočnu tek padom mraka i

— velika udaljenost delova 3. proleTERSKE (Sandžačke) brigade do polaznih položaja za napad istočno od glavne komunikacije.

³⁰ Zbornik IV/10. dok. 129.

³¹ Isto dok. 128.

Imajući u vidu uspeh neprijatelja koji je postigao u toku 22. februara do pada mraka i konkretno stanje naših jedinica, nije moglo biti ni govora o nekom dejstvu 3. brigade kao celine u duhu izdatog naređenja, s obzirom na postavljeno vreme i prostor, a još manje se mogla realizovati odgovarajuća koordinacija njenog i napada 1. proleterske brigade.

Treća proleterska brigada napadala je u dve kolone: jednom (dva bataljona) istočno od komunikacije pravcem Brđani — Bradina — Mali Ivan, a drugom (jedan bataljon) zapadno od komunikacije pravcem: Vrbljani — Dragočaj — Jasen — Bradina. Desna kolona je sledećeg dana, 23. februara pre podne, uspela da stigne do Bradine. Međutim, dok su se delovi 3. brigade prebacivali sa zapadne strane druma na istočnu, akcija 1. proleterske brigade i leve kolone 3. proleterske brigade već je bila potpuno završena i to neuspešno. Tako je desna kolona 3. brigade koja se tada, po danu, našla prema neprijatelju u rejonu Bradine, došla u situaciju ili da izolovano od ostalih naših jedinica izvrši dnevni napad na utvrđenog i brojno nadmoćnijeg neprijatelja, ili da odustane od tog napada. Pošto se došlo do zaključka da bi izolovani napad u toku dana doveo do težih gubitaka, a s druge strane, ne bi se postigli iole povoljniji rezultati za naša dalja dejstva, odustalo se od ovoga dnevnog napada.

Tako, nešto sticajem okolnosti, a najviše zbog neprijateljskog opšteg napada u toku 22. februara na ovome pravcu, zatim zbog vođenja teških borbi u toku čitavog toga dana i velike premorenosti naših jedinica, kao i zbog situacije koja je rezultirala iz tih borbi, ova akcija zamišljena da se izvede ka Tarčinu sa svim bataljonima 1. i 3. brigade divizije, u stvari je realizovana u vrlo nepovoljnoj situaciji i to samo sa delimičnim snagama. Možemo reći da su od čitave 1. divizije u neposrednom napadu bila upotrebljena svega dva bataljona 1. i jedan (5. bataljon) 3. brigade koji je inače dejstvovao zapadno od glavne komunikacije.

Dejstva naših jedinica često su se odlikovala smelim upućivanjem pojedinih ešelona na šira prostranstva radi većih obuhvata i dubokih prodora, bez prethodnog izviđanja. Odluka za upućivanje pojedinih jedinica morala se donositi samo na osnovu pretpostavke. Na uspešno izvršenje takvih akcija računalo se s obzirom na iskustvo, snalažljivost i hrabrost našeg starešin-skog i boračkog sastava. Tako je u sklopu izvršenja napadnih dejstava na sarajevskom pravcu, 2. bataljon 3. prole-

terske brigade upućen na veći obuhvatni manevar, sa zadatkom da po prelasku glavne komunikacije i železničke pruge Brđani — Konjic izbije na plato Brvačke planine, a zatim da produži preko Volujka i Trebulje i pojavi se prema neprijatelju u rejonu Malog Ivana. Ova marš-ruta, naročito na delu jug — sever, vodila je uporedo sa glavnom komunikacijom Konjic — Ivan sedlo na udaljenosti od nje 5 km vazdušne linije i sa visinskom razlikom od 1.200 metara. Zato je ovaj bataljon trebalo da savlada teško prohodno zemljište i da zatim, bez ikakve veze sa nekom našom jedinicom, na bilo kojem pravcu, krene po dubokom snegu na naporni i vrlo spori marš pustim planinskim predelom. Posle vešehlasovnog vrlo teškog i iscrpljujućeg probijanja kroz Brvačku planinu, bataljonu je zapretila opasnost da zaglavi u ogromnom snegu. U toku izvršenja noćnog marša, bataljonske izviđačke patrole su primetile u pravcu istoka veliki broj vatri, a posle izviđanja ustanovilo se da su to prikupljene vrlo mnogobrojne četničke snage. Četnici su odmah preduzeli razvijanje borbenog poretka u više kolona od pravca s. Džepi i Preslice, tako da se 2. bataljon uskoro našao opkoljen sa tri strane na platou Crvenih stijena koji se vrlo oštro, a u najvećoj dužini gotovo potpuno okomito, spušta ka železničkoj pruzi Brđani — Ivan sedlo. Borci ovog bataljona su b'li prinuđeni da se, uz pružanje uzastopnog žilavog otpora, povlače ka samoj ivici Crvenih stijena, gde su slučajno pronašli jednu vododerinu kojom su produžili dalje povlačenje. Jedna četa je u ulozi zaštitnice vodila vrlo oštru borbu. U zaštitnici je zatim ostalo šest puškomitraljeskih odeljenja. Ljudi i konji su se spuštali, klizeći niz strminu na razne načine i samo zahvaljujući dubokom snegu, uspevali su da nekako pronađu oslonac i savladaju liticu. Zadnji delovi zaštitnice koji su omogućili bataljonu da se povuče, izginuli su. Bataljon se dalje probio preko ceste, nešto severnije od s. Podorašca i stigao u s. Vrbaljani 23. februara oko 21 čas.

ODSUDNE BORBE NA PRAVCU IVAN SEDLO — KONJIC

Po izvršenom protivnapadu 3. proleterska brigada se, u toku 23. februara, postavila na položaje s obe strane komunikacije Ivan sedlo — Konjic i to: glavnina brigade (bez jednog bataljona) na položaje Dragočaj, Brđani, Podorašac, Vrbaljani (u s. Dragočaj 5. bataljon, u s. Brđane 4. bataljon, a u s. Pod-

orašac 2. bataljon) sa zadatkom da zatvori pravac Ivan sedlo — Konjic; jedan bataljon (Prvi) na položajima Homolje — Hum, sa zadatkom da sadejstvuje jedinicama 3. divizije u napadu na Konjic, uz istovremeno obezbeđivanje pravca Konjic — Ivani sedlo.

Prva proleterska brigada se zadržala na položajima zapadno od Ivan-sedla.

Pošto je posela položaje s obe strane komunikacije sa većom dubinom borbenog rasporeda i preduzela sve mere da se pod povoljnijim taktičkim uslovima i sa više stabilnosti obezbedi sarajevski pravac i neprijatelju ne dozvoli prodor ka Konjicu, 3. brigada je produžila odbrambena dejstva. Preduzete su mere i da se poboljšaju uslovi za borbu sa neprijateljskim, tenkovima. Takvim borbenim rasporedom 3. brigada je tada činila frontalnu snagu, dok je bočnu sačinjavala 1. proleterska brigada. Odnos između ovih frontalnih i bočnih snaga bio je sada drugačiji od prvobitnog borbenog poretka obeju brigada. U ovakvom odnosu zadatak bočne — 1. proleterske brigade — bio je da ofanzivno dejstvuje na neprijatelja ukoliko ovaj napadne jedinice 3. proleterske (Sandžačke) brigade.

U ovo vreme Konjic je i sa severa i sa istoka bio pod snažnim pritiskom naše 3. divizije — 5. i 10. brigade koje su napdale Konjic i operisale na tom delu komunikacije.

U sklopu opštih operacija na sarajevskom pravcu, neprijatelj nije ostavljao garnizon u Konjicu da se izolovano brani, već je preduzeo dalja odgovarajuća dejstva. Samo odbrana na ovom pravcu ili napadi lokalnog karaktera nisu mogli dovesti do povoljnog ishoda, pa je bio primoran da produži nastupanje sarajevskim pravcem radi prodora u Konjic. Zato je na ovom pravcu pojačavao snage.

Sledećih nekoliko dana vođene su danonoćne vrlo oštre borbe, naročito na položajima duž glavne komunikacije. Dok je u početnom periodu dejstava na sarajevskom pravcu glavna težina u taktičkom pogledu pala na 1. proletersku brigadu, sada je tu težinu preuzela na sebe 3. proleterska brigada čije su se jedinice po dubini i frontu dobro taktički povezale i odlučno borile, čvrsto rešene da ne dozvole prodor neprijatelja u Konjic. U pogledu obezbeđenja desnog boka situacija je, posle povlačenja 2. bataljona, bila nepovoljna, jer je neprijatelj neprekidno uznemiravao brigadu od Crvenih stijena.

Iako je upućivanjem svojih delova od pravca Ivan-sedla u Konjic neprijatelj brojno oslabio svoju grupaciju na šarajev-

skom pravcu, ipak je, zahvaljujući boljim tehničkim sredstvima (avijaciji, artiljeriji i tenkovima), raspolagao sa dovoljno snaga za dalje izvođenje napadnih dejstava.

Naše jedinice su se uspešno suprotstavljale brojno i tehnički nadmoćnijem neprijatelju koji je produžio napade uz obilnu upotrebu avijacije i artiljerije, kao i uvođenjem tenkova u borbu. To i neprijatelj priznaje u svojim dokumentima, gde navodi:

Grupa »Anaker«: napad sa tenkovima u pravcu Konjica bio je zaustavljen južno od Dragočaja, radi prekida na cesti koji su bili pod neprijateljskom vatrom. Ojačanja poslata u Konjic nalaze se u zoni prekida južno od Dragočaja, u teškim borbama sa neprijateljskim jedinicama u jačini jednog bataljona, raspoređeni na uzvisinama s obe strane ceste.³² Glavnina grupe »Anaker« zauzela je u napadu Kraljevac 2 km j.z. Ivan Sedlo i održala je posle podne vis protiv žestokih napada sa jugozapada.³³

U toku 24. februara oko 9 časova neprijatelj je posle jake artiljerijske pripreme otpočeo napad duž glavne komunikacije kao i prema položajima 1. proleterske brigade u pravcu sela Repovci. Naše jedinice su uspele da odbiju ovaj napad. Isto tako su delovi 3. brigade odbili i neprijatelja koji je uz podršku tenkova krenuo u Konjic u susret svojim snagama koje su nastupale od Ivan-sedla.³⁴

Ponovni napad na Konjic snaga pod komandom štaba 3. divizije izvršen noću 24/25. februara sa dve brigade (4. i 5. crnogorskom) i 1. bataljonom 3. proleterske (Sandžačke) brigade, uz podršku Haubičkog divizionara Vrhovnog štaba i dve čete tenkova, nije uspeo.

Neprijatelj je i u toku 25. februara produžio napad na položaje 3. brigade, uvodeći u borbu i divizijsku rezervu³⁵ (delove 750. pešadijskog puka). Napad je preduzet u dve kolone: jednom duž glavne komunikacije uz podršku 4 tenka i delova koji su napadali kosama istočno od glavne komunikacije, i drugom u pravcu sela Repovci. Treća brigada je ovaj napad odbila i, pošto je uništila jedan tenk, primorala je ostale da se povuku.

³² Iz dnevnog izveštaja štaba za vezu pri komandi nemačkih trupa u Hrvatskoj (Zbornik IV/10, dok. 289).

³³ Isto, dok. 290.

³⁴ Isto, dok. 173.

³⁵ Isto, dok. 289 i 293.

Nanevši gubitke neprijateljskim pešadijskim snagama, primorala je njegovu kolonu da se povuče.³⁶

Stab 1. proleterske divizije dostavio je 25. februara štabovima 1. i 3. brigade sledeće naređenje u kome između ostalog stoji:

»Zadatak naše divizije na ovome sektoru jeste važan sastavni deo ranije postavljenog opšteg plana, po kome su štabovi brigada svojevremeno usmeno obavешteni. Jedan od nužnih uslova ostvarenja toga plana bio je oslobodjenje Konjica. Žrtve koje smo morali podneti ostvarujući naš zadatak u srazmeri su sa važnošću našeg zadatka i sa važnošću postavljenog opšteg plana, kao i sa žrtvama koje su ostale jedinice NOV morale podneti u poslednje vreme, to jest od kada je neprijatelj otpočeo svoju ofanzivu na oslobođenu teritoriju.³⁷

Iz ovog dokumenta se vidi koliko je bilo potrebno žrtava i napora u ovim teškim i odsudnim borbama sa nadmoćnim neprijateljskim snagama.

U toku noći 25/26. februara neprijatelj je produžio napad i uspeo da jednom kolonom koja je napadala istočno od glavnog drumu izbije pred selo Brđane, ali joj je 4. bataljon 3. brigade sprečio dalji prodor.

U međuvremenu je neprijatelj za dalje svoje operacije na vakufskom frontu predvideo 717, a na sarajevskom pravcu 718. diviziju. Podatke o dolasku novih neprijateljskih snaga na sarajevski pravac dobile su 1. i 3. brigada 25/26. februara posle ponoći. Prema tom obavешtenju, neprijatelj je nameravao da preduzme ofanzivu na naše snage koje operišu na komunikaciji Sarajevo — Mostar, i to glavnim snagama, uz podršku tenkova, artiljerije i minobacača, duž ove komunikacije. Njegova desna pobočnica imala je da nastupa Crnom rekom i izbije u pozadinu naših snaga koje su se nalazile u širem rejonu sela Repovci (delovima 1. divizije), a leva — ka Kalinoviku i Igmanu da bi onemogućila pokret našim jedinicama ka Hercegovini i preko Bjelašnice dalje ka istoku.³⁸

U toku noći 25/26. februara ponovo je napadnut Konjic, s tim što su borbe produžene i u toku dana 26. februara.

³⁶ Zbornik IV/10, dok. 173. — Iz zaplenjenog dokumenta u kome je beleženo kretanje tenka od 13 tona, vidi se da je on još do 15. februara bio u Valjevu. Na tenku je bio jedan top, jedan mitraljez i ostalo. Posada je bila ubijena. Tenk je uništio 5. bataljon 3. brigade.

³⁷ Zbornik IV/10, dok. 148.

³⁸ Isto, dok. 148, 151, 160 i 161.

Od 25. februara snagama na sarajevskom pravcu komandovao je komandant 718. divizije. Ove snage, ojačane sa tri bataljona i drugim divizijskim delovima, a podržane avijacijom, artiljerijom i tenkovima, prelaze u toku 26. februara u odlučan napad. U narednom vremenu ponovo su se rasplamsale najžešće borbe, što se vidi i iz neprijateljevih dokumenata, u kojima se kaže:

»Neprijateljski otpor na čitavom frontu i na bokovima i dalje raste. Tokom noći neprijatelj je snažno napao nekoliko puta uzvisinu Jasen i Kraljevac. Napadi su delom odbijeni u borbama prsa u prsa. Neprijateljski pokreti u poslednjih 12 časova mogli bi prouzročiti bojazan da će neprijatelj, uklještivši grupu »Anaker« sa jakim odredima, nastojati probiti borbeni raspored u pravcu sjevera.«³⁹ A dalje u tim dokumentima se za naše snage navodi: »Neprijatelj je obustavio napade na Konjic. Na sektoru grupe »Anaker« neprijateljski otpor nije smanjen. Uzvisine s obe strane ceste, južno od Dragočaja, čvrsto su zaposednute od neprijatelja, koji raspolaže sa mnogim mitraljezima i PT topovima.«⁴⁰ — Tako je neprijatelj cenio ove borbe naše 3. brigade. On dalje navodi: »Neprekidni pritisak neprijatelja na Ivan sedlo. Odbrana Ivan-sedla poverena je dvama hrvatskim i jednom njemačkom bataljonu koji je pojačan sa jednom baterijom.«⁴¹

A u našim dokumentima stoji:

»26. ovog meseca u 5.00 časova neprijatelj je u toku noći prodro do s. Brđana. Sve prepreke koje su bile na putu očistio je i popravio. Njegova pešadija pokreće se levo od puta i pruge tako da je van domašaja naše vatre. Postoji bojazan da će se neprijatelj u toku dana probiti za Konjic. Pošto smo kasno saznali za prodor neprijatelja mi smo u toku noći 25/26. o. m. vršili na našem sektoru samo manje demonstrativne napade. Sada smo izdali naređenje bataljonima da na svojim sektorima izvrše jak pritisak na neprijatelja.«⁴² — Tako izveštava štab 1. proleterske brigade.

»26. II oko 1.00 čas po ponoći neprijatelj je sa 7 tenkova cestom i pešadijom pozadi njih istočno od komunikacije ponovio prodor ka Konjicu. Uspeli su da se probiju do s. Podorašca odakle ih je zaseda Sandžačke brigade povratila, oštetila jedan tenk, zarobila jednog domobrana i ubila oko 30 vojnika koje je neprijatelj uspeo da odvuče kamionima.«⁴³

³⁹ Zbornik IV/10, dok. 299.

⁴⁰ Isto, dok. 301.

⁴¹ Isto.

⁴² Isto, dok. 160 i 161.

⁴³ Iz mesečnog izveštaja štaba 1. proleterske divizije (IV/10, dok. 173). Ovaj tenk je onesposobljen protivkolskim topom 37 mm 3. proleterske brigade koji je bio na položaju kod s. Dragočaja. Inače, ovaj brigadni protivkolski top je doprineo uspešnom odbijanju niza neprijateljevih pokušaja da se pomoću tenkova probije glavnom komunikacijom od Ivan-sedla ka Konjicu.

I pored znatno nadmoćnijeg neprijatelja, naši bataljoni su uspevali da održe liniju fronta na potrebnom udaljenju od konjičkog garnizona. Jačina neprijatelja u ovom vremenu na sarajevskom pravcu bila je otprilike jedna posadna nemačka divizija.⁴⁴

Tako su bataljoni 3. proleterske (Sandžačke) brigade, u frontalnim borbama na položajima duž glavne komunikacije Ivan sedlo — Konjic, uspešno izvodili odbrambena dejstva, ne dozvolivši neprijatelju da proдре do Konjica. U ovom vremenskom periodu su i 1. i 3. brigada bile taktički vrlo dobro postavljene i njihovo koordinirano dejstvo došlo je do punog izražaja. To je vrlo poučan primer usklađenih dejstava snaga s fronta i bokova.

POVLAČENJE 1. PROLETERSKE DIVIZIJE SA PRAVCA SARAJEVO — KONJIC

Kad napad na Konjic, i pored niza uzastopnih pokušaja, nije uspeo, kad se definitivno odustalo od daljeg napada na ovaj garnizon i jedinice 3. udarne divizije povukle sa odseka Konjica, 3. brigada se po naređenju štaba 1. proleterske divizije povukla sa svojih odbrambenih položaja. Štab 1. divizije je dostavio 27. februara u 9.30 časova o tome sledeće naređenje: »Napad na Konjic nije uspio. Jedinice 3. divizije povlače se. Vrhovni štab naredio, da se svi delovi Sandžačke brigade pdmah prebace zapadno od komunikacije. Ovo naređenje hitno izvršiti.«⁴⁵

Treća proleterska brigada je, po padu mraka 27. februara, izvršila sa dotadašnjeg položaja pokret u pravcu zapada, ka novoj prostoriji Hasanovići, Barmiš, Ugošće, Kralupi udaljenoj oko 6 km od glavne komunikacije. Pri tome je ostavila zaštitne delove prema neprijatelju u pravcu sela Vrbljani i Konjica.

⁴⁴ Kao pojačanje došla su na sarajevski pravac tri bataljona:

— 1. bataljon 738. puka 718. pešadijske divizije (738. pešadijski puk — bez jednog bataljona — ulazi u borbenu grupu »Fogk«) koji je 19. februara upućen u Ilidžu;

— bataljon 750. pešadijskog puka 718. pešadijske divizije (750. pešadijski puk bez jednog bataljona sačinjava prvobitnu grupu »Anaker«) koji je smenio jedan bataljon 749. puka 717. divizije na prostoru Travnik, Zenica, Vareš, i

— verovatno jedan bataljon 7. pešadijskog puka jer se iz dok. br. 301 vidi pojava dva domobranska bataljona na Ivan-sedlu. (Zbornik IV/10, dok. 253, 301 i 302)

⁴⁵ Zbornik IV/10, dok. 144.

Neprijatelj je posle toga mogao da konstatuje sledeće: »Kolona koja je napredovala zapadno od ceste, savladavši žilav otpor, doprla je do linije Voznik — Bikova kosa — severna granica Podorašca. Kolona koja je napredovala istočno od ceste odbila je neprijatelja u kraćim borbama prema zapadu i stigla je u Konjic.«⁴¹⁵

Stab 3. proleTERSKE brigade je na dan 28. februara ustanovio da je neprijatelj jakim snagama izbio na Bikovu kosu i potisnuo 2. bataljon 1. brigade i da je tenkovima i pešadijskom kolonom prošao cestom, odnosno preko sela Brđana, u pravcu Konjica.

Tako je neprijatelj zadržao Konjic u svojim rukama, ovladao komunikacijskim pravcem Sarajevo — Konjic. Konjic je zadržao posednut sve do završetka bitke na Neretvi i na ovom odseku organizovao front sa vrlo jakim snagama.

ZAKLJUČAK o BORBAMA NA PRAVCU SARAJEVO — KONJIC

Neprijatelj je za operacije na sarajevskom pravcu upotrebio jake snage. U početnoj situaciji imao je dva ojačana puka, a u docnijim dejstvima ojačanu diviziju. Ove snage su bile podržane jačom tehnikom, a naročito avijacijom. Odlučnu prednost imao je i u tome što je raspolagao dovoljnim vazduhoplovnim snagama. On je iznenadio naše snage na sarajevskom pravcu i brzinom dejstva i silinom udara. Za kratko vreme izvršio je koncentraciju, uspeo da ovlada Ivan-sedlom i da potom ubrzo ojača konjički garnizon. Pošto je ojačao ovaj garnizon od pravca Sarajeva i od Kalinovika, neprijatelj je ponovo ojačao novim snagama svoju grupaciju na sarajevskom pravcu. Time je raspolagao sa dovoljno snaga i za napadna dejstva na pravcu Ivan sedlo — Konjic i za uspešnu odbranu Konjica.

Naše snage bile su nedovoljne za stabilnije zatvaranje pravca Sarajevo — Konjic.⁴⁷ Kao što je već izloženo, za to je angažovana 1. proleTERSka divizija bez 3. krajiške brigade.

Pošto je bio mnogobrojniji u živoj sili, a superiorniji u tehnici, neprijatelj je imao uslova da snažno napada, da organizuje, prema potrebi, duboku odbranu, kao i da kombinuje napadna i odbrambena dejstva u isto vreme.

⁴⁶ Zbornik IV/10, dok. 305.

⁴⁷ Na savetovanju, održanom 8. februara 1943. u Duvnu, 1. proleTERSka divizija dobila je zadatak da nastupa osnovnim pravcem G. Vaku — Solakova Kula — Ivan sedlo.

Dalje, ovako oslabljena, 1. proleterska divizija angažovana je počesno na ovom zadatku — prvo glavnina 1. proleterske brigade, zatim cela 1. proleterska brigada, a docnije 1. i 3. proleterska brigada (bez jednog bataljona);

Cilj dejstva naših snaga na sarajevskom pravcu bila je borba za vreme. Za dužu uspešnu borbu za dobitak u vremenu, treba imati veću prostoriju, i po dubini i po frontu. To je u ovoj situaciji moglo biti obezbeđeno dubokim prodorom u pravcu Sarajeva, sa prednjim delovima na položajima koji su što bliže Sarajevskom polju (sve do Hadžića) — i to odmah u početnoj etapi dejstava. To znači da je bilo neophodno upotrebiti čitavu 1. proletersku a, po dolasku na ovu prostoriju, i 3. proletersku brigadu, i to odmah na obezbeđivanju što veće dubine za odbranu sarajevskog operacijskog pravca. Upotreba naših snaga na širem prostranstvu omogućavala je primenu odgovarajuće taktike u odnosu na mnogobrojnijeg i tehnički nadmoćnijeg neprijatelja: taktike manevarskog karaktera (danju elastična odbrana, a noću lokalni ili opšti napadi kombinovani udarima s fronta i na bokove, odnosno u pozadinu neprijateljevog borbenog poretka). Za uspešno nanošenje udaraca neprijatelju bilo je potrebno izvoditi duboke prodore i u neprijateljevu pozadinu, zašto je bilo nužno imati na raspolaganju i prostor i vreme, za koje se ne bi dovodio u pitanje neposredni objekat zaštite (u ovom slučaju Konjic).

Za efikasnu primenu naše taktike potrebno je i odgovarajuće zemljište. A ono u zoni komunikacije od Sarajeva do Ivan-sedla je po svom karakteru znatno povoljnije za primenu naših već uvežbanih borbenih postupaka od zemljišta u zoni komunikacije od Ivan-sedla do Konjica. Međutim, navedene prednosti je 1. proleterska divizija izgubila onog momenta kada je neprijatelj ovladao rejonom Ivan-sedla, jer se time znatno skratio sarajevski operacijski pravac, i to na zemljištu koje je nepovoljno za primenu naše taktike. Blizina Konjica, kao i pojava četnika istočno od komunikacije, povezano sa nepovoljnostima terena, nisu dozvoljavali duboke prodore u neprijateljsku pozadinu, već su iziskivali odsudnu i aktivnu danonoćnu odbranu sa povezanim i nepodeljenim snagama 1. i 3. brigade s obe strane komunikacije.

Dalja karakteristika dejstva je defanzivno postavljanje dela snaga 1. proleterske divizije prema Sarajevu, a ofanzivno usmeravanje u pravcu Konjica. To je upravo sprovedeno u

vreme kada je bila najpogodnija situacija za stvaranje povoljnih uslova za izvođenje daljih operacija na ovom pravcu.

Prema tome, osnovni uzrok nepovoljnog razvoja situacije na sarajevskom pravcu leži u tome što date snage 1. proleterске divizije nisu bile upotrebljene za produžavanje ovog operacijskog pravca, kako bi se time obezbedili svi neophodni uslovi za uspešno zatvaranje pravca Sarajevo — Konjic.

Za stabilnije zatvaranje jednog pravca potrebno je naći odgovarajući brojni odnos snaga koje dejstvuju kao i povoljan taktički odnos između snaga frontalne i bočne grupe. Povoljan odnos snaga u brojnom i taktičkom pogledu realizovan je tek počev od 23. februara, kada je 3. proleterска brigada činila frontalnu snagu (držala položaje s obe strane komunikacije Ivan sedlo — Konjic), a 1. proleterска bočnu (postavljena na takve položaje sa kojih je mogla da napada bok neprijateljskih snaga koje su nastupale duž komunikacije Ivan sedlo — Konjic). U situaciji kada je borbeni poredak 1. proleterске divizije bio takav da su sve snage ove divizije (izuzev jedne čete 1. bataljona 3. brigade) bile postavljene na položaje zapadno od glavne komunikacije Ivan sedlo — Konjic i u osnovi spremne za bočna dejstva, neprijatelj je uspeo da na onako lak način prođe jednom svojom kolonom za Konjic. Znači, uzrok ovog uspeha neprijatelja, realizovanog na ovakav način, treba tražiti u našoj nepovoljnoj taktičkoj situaciji. Povoljnijem razvoju naših borbenih dejstava doprinelo bi jedino to da su jedinice 3. proleterске brigade obuhvatno posele komunikaciju Bradina — Brđani.

Za izvršenje planiranog opšteg protivnapada na sarajevskom pravcu, snage desne napadne kolone (3. brigade) bile su isuviše udaljene od polaznih položaja za napad, da bi 1. i 3. brigada mogle u datom času i na datom mestu biti koordinirano-upotrebljene.

Treba dodati i činjenicu da su se borbe na pravcu Sarajevo — Konjic vodile u situaciji u kojoj bok naših snaga sa istočne strane nije bio obezbeđen (jednostavno nismo imali snaga), a komunikacijski pravci sa istoka ka Konjicu bili su u rukama neprijatelja. Konjički garnizon nije bio izolovan na svim pravcima.

Za napad na Konjic, našim snagama je stajalo na raspolaganju svega osam dana: od 19. do 28. februara. Pošto je od 19. do 22. februara uveče neprijateljski garnizon u Konjicu bio bez ojačanja, situacija u tom periodu bila je vrlo povoljna za

*Treća proleterska (sandžačka) brigada u Bosni za vreme
IV ofanzive*

likvidiranje ovog garnizona. Međutim, ovu povoljnost, kao što smo videli, nisu iskoristile naše jedinice čiji je zadatak bio da zauzmu Konjic. U tome leži drugi osnovni uzrok onako nepovoljnog razvoja situacije na pravcu Sarajevo — Konjic.

Na sarajevskom pravcu su vođene borbe u osnovi frontalnog karaktera. One su bile vrlo uporne i nosile su često karakter odsudnosti, i to čitavo vreme protiv brojno i tehnički znatno nadmoćnijeg neprijatelja. Iako je operativna i taktička situacija bila nepovoljnija za jedinice 1. proleterske divizije, one su ipak prilagodile svoju taktiku situaciji i uspešno vodile frontalne borbe, zahvaljujući hrabrosti i ratnom iskustvu, kao i velikom samopregoru našeg boračkog i starešinskog sastava. Inače, samo taktika ne može nadoknaditi onakvu neravnomernost u odnosu snaga i to u frontalnim borbama.

I pored svih teškoća, snage 1. proleterske divizije (bez jedne brigade) ipak su sprečile nastupanje glavnih neprijatelj-

skih snaga na ipvavcu Sarajevo — Konjic i stvorile vreme za izvođenje operacija našim snagama u zoni Konjica, sve dok definitivno nije pala odluka, odnosno dok se nije odustalo od daljih napada na ovaj garnizon.

protivudar kod gornjeg vakufa

Dok su borbe u rejonu Ivan-sedja i kod Konjica bile u najvećem zamahu, Vrhovni štab je, zbog neuspelih napada na Konjic, imao u vidu izvođenje ofanzivnih operacija prema padu. U njegovom naređenju od 24. februara 1943. godine štabu 7. divizije stoji: »Na prostoriji Konjic — Ivan sedlo situacija se znatno komplikovala ... Ukoliko situacija u rejonu Konjica ne bude pročišćena u našu korist, mi ćemo biti prinuđeni da dejstvujemo ofanzivno baš na vašem sektoru. Stoga položaje u rejonu G. Vakufa morate po svaku cenu držati.«⁴⁸

Kada je ojačana 718. divizija 27. februara ušla u Konjic, 717. divizija je istog dana prodrła na greben planine Raduše sa orijentacijom ka Prozorskoj kotlini, gde su bili smešteni ešeloni Centralne bolnice.

Situacija je bila veoma nepovoljna: prvi pokušaj prodora naših glavnih snaga preko Neretve u pravcu istoka nije uspeo, sa zapada su napredovale u prvoj liniji jake neprijateljske snage, a iza njih u nešto većoj dubini nastupale su takođe jače neprijateljske formacije.

Treća proleterska (Sandžačka) brigada je, 1. marta po padu mraka, krenula ka G. Vakufu pravcem Grabovci — Višnjevica — Solakova Kula. Savlađujući vrlo ispresecano zemljište, prešla je preko r. Neretvice i početkom 2. marta razmestila se na prostoriji Solakova Kula, Parsovići.⁴⁹

Do prvog marševskog cilja udaljenost je iznosila oko 13 km (mereno po karti). Ali, s obzirom na karakter zemljišta, trebalo je oko 12 sati marša, odnosno za savlađivanje ove maršrute trebalo je četiri puta više vremena nego na ravničastom zemljištu.⁵⁰ Posle kratkog odmora brigada je, 2. marta, produ-

⁴⁸ Zbornik II/8, dok. 28.

⁴⁹ Zbornik IV/11, dok. 1, 3, 10.

⁵⁰ Pošto na zemljištu ovakvog karaktera ima nagiba preko 10°, na svakih 300—400 m penjanja, odnosno 500 m spuštanja, treba dodati jedan sat više i još 1/3 vremena dodati za noćni marš. Orijentaciono, za savlađivanje maršrute na ovakvom zemljištu potrebno je četiri puta više vremena u odnosu na proračune merene po karti, imajući za dnevni marš u vidu i uticaj avijacije.

žila po danu pravcem Solakova Kula —Vratna gora — Bukova — Uzdol, izložena stalnom snažnom dejstvu neprijateljske avijacije. Cilj marša je bio izbijanje na prostoriju blizu Prozora (Uzdol, Kranjčići, Duge) na koju je trebalo stići najkasnije istoga dana uveče.⁵¹ Dužina marša iznosila je 11 km po karti, za koji je zbog ispresecanog zemljišta i neprestanog dejstva neprijateljske avijacije bilo potrebno oko 11 časova.

Vrhovni štab je, 2. marta, telefonski izdao naređenje štabu 1. divizije da se sa 1. i 3. brigadom odmah prebaci na prostoriju: s. Zastinje, Mačkara, Valice, Cvrče, Pridvorci i Ljubunci — koja se nalazi kod izvornog dela rečice Drogućina i u međuprostoru ove rečice i r. Vrbasa. U duhu ovog naređenja, štab 1. divizije postavio je brigadama zadatak da se prebace na tu prostoriju i smene delove 1. dalmatinske brigade koja je zatvarala pravac od G. Vakufa ka Mejniku. Pokret je morao početi najkasnije 3. marta u 5 časova. Tako je 3. proleTERSka brigada trebalo da stigne na prostoriju u zoni izvornog dela r. Drogućina, da smeni delove 1. dalmatinske brigade i bude spremna da zatvori pravac od G. Vakufa ka Mejniku, a 1. proleTERSka brigada da izbije u isto vreme na prostoriju severno od reiona razmeštaja 3. brigade, s tim da bude spremna da izvrši bočni udar na neprijatelja ako bi produžio dalje nastupanje ka jugu u pravcu položaja 3. proleTERSke brigade.

Brigade su noću 2/3. marta produžile marš do date prostorije Mejnik, Ljubunci koja je udaljena od dotadanjeg razmeštaja oko 8 km (po karti), te je za to bilo potrebno oko 8 sati hoda. U toku 3. marta nastavljen je marš i po danu i sa vladano novih 10 km (mereno po karti), zašta je bilo potrebno oko 10 sati marša. Marš se produžava i u toku noći 3/4. marta sve do izvršenja napada.

Pošto od prostorije iz zone Neretve, sa koje je 1. proleTERSka divizija krenula na ovaj marš, do reiona G. Vakufa ima oko 50 km vazdušne linije, za tu marš-rutu trebalo je, s obzirom na karakter zemljišta, oko 50 časova. A 3. brigadi je za izvršenje ovoga marša ukupno stajalo na raspolaganju 60 časova, odnosno jedna noć i dva dana. Prema tome, od ovih 60 časova, 3. brigada je marševala oko 50 časova, s tim što je odmah prešla u napad.

Za sve ovo vreme neprijatelj je vrlo intenzivno koristio svoju avijaciju koja je vrlo često nadletala, bombardovala i mi-

⁵¹ Zbornik IV/11, dok. 2.

traljirala i marševsku kolonu 3. brigade nanoseći joj žrtve i otežavajući marš. Vreme je bilo vrlo lepo i povoljno za dejstvo avijacije. Međutim, uprkos svemu tome brigada je izvršavala marš u duhu izdatih naređenja.

U toku izvršenja marša vrhovni komandant je, 3. marta pre podne, izdao pismenu zapovest glavnim snagama Glavne operativne grupe za protivudar kod G. Vakufa. U duhu ove zapovesti, štab 1. proleterske divizije odredio je 3. proleterskoj brigadi pravac napada: s. Zastinje — s. Seferovići — s. Mračaj — s. Dobrošin — k. 749 — s. Zvizd — G. Vakuf. Desno od nje naredio je da napada 1. proleterska brigada pravcem: s. Mačkara — Sedlo — Baraće — Skarino brdo — s. Seoci — sev. od s. Zdrimci, ispod Oštrog vrata (k. 1195) — s. Vrsi — iznad s. Bistrice, sa zadatkom da obuhvatnim pokretom olakša i po potrebi bočnim dejstvom aktivno potpomogne nastupanje 3. brigade i onemogućiti neprijatelju izvlačenje na sever preko s. Šarajvilić. Levo od 3. brigade, preko Crnog vrha, u zoni između drumu Makljen — G. Vakuf i r. Vrbasa, napad vrši 1. dalmatinska brigada⁵².

Od 1. dalmatinske brigade dobiveni su, u toku izvršenja pokreta, podaci da ona drži položaje Crni vrh — Voljevac, na liniji k. 1197 — k. 1370 — k. 1120 — Mejnik — kose severno od s. Voljevac, a da neprijatelj nadire od G. Vakufa prema Prozoru u tri kolone: desnom pravcem Baloč → Vilića gumno, srednjom pravcem G. Vakuf — Pidriš i levom glavnim drumom preko Crnog vrha. Od štaba 1. proleterske divizije imali smo podatak: da je neprijatelj, 2. marta izjutra, nastavio sa napadom i to najjači u pravcu našeg desnog krila koje je u ovo vreme vodilo borbu, da je donekle uspeo da potisne 1. dalmatinsku brigadu i da su se toga dana oko podne pojavili neprijateljski tenkovi kod s. Trlice⁵³.

U toku 3. marta nisu dobiveni novi podaci o situaciji kod Gornjeg Vakufa.

Bilo je potrebno da se izvrši dublje izviđanje u pravcu neprijatelja, uz istovremenu spremnost brigade za borbu u susretu kako se neprijatelju ne bi dozvolio proboj dalje ka jugu⁵⁴. Međutim, 3. brigada nije imala vremena da sačeka potrebne izviđačke podatke, već je izviđanje morala da vrši jednovremeno

⁵² Zbornik IV/11, dok. 13.

⁵³ Isto, dok. 11 i 14.

⁵⁴ Isto, dok. 14.

sa pokretom. Morala se tačno držati zadatka, vršiti marš određenim pravcem i stupiti u borbu sa neprijateljem kada na njega u datoj zoni naiđe.

Za napad su se mogla koristiti u užem smislu dva taktička pravca. Jedan, od Seferovića preko Dobrošina u pravcu s. Zdrimce i dalje ka G. Vakufu, a drugi koji je vodio od Seferovića preko Mračaja i Dobrošina ka Orlišću i Babi i izbija na glavnu komunikaciju Prozor — G. Vakuf, na deonici u kanjonu r. Vrbasa.

Zadaci bataljona 3. brigade bili su:

— 4. bataljon da napada pravcem Dobrošin — Zdrimce i po ovladavanju selom Zdrimce da produži napad u pravcu G. Vakufa;

— 1. bataljon da nastupa pravcem Dobrošin — Baba, a po zauzeću Babe da produži napad da bi delom snaga presekao glavnu komunikaciju u visini Babe, a drugim da produži dejstvo ka G. Vakufu;

— 2. bataljon da napada pravcem Dobrošin — Orlišće (k. 915), a po zauzeću Orlišća da produži dejstvo ka Babi i dalje ka G. Vakufu;

— 5. bataljon je ostavljen u brigadnoj rezervi u rejonu sela Dobrošina.

U toku noći 4. bataljon je iznenada upao u neprijateljev logor južno od s. Zdrimce, proterao neprijatelja i zaplenio mu 2 topa⁵⁵. Pošto je po svanuću bataljon ostavio puškomitraljeska odeljenja na prednjim položajima, glavnina je zauzela rastresit raspored da bi izbegla gubitke od dejstva neprijateljeve artiljerije i avijacije.

I 1. bataljon je u toku noći iznenadio i likvidirao neprijateljeve predstraže (delove ustaških jedinica koji su obezbeđivali glavnu komunikaciju). Po svanuću bataljon se našao na položajima u pravcu Babe gde je naišao na neprijateljeve snage. Istovremeno bio je izložen dejstvu njegove artiljerije i avijacije.

Jedna četa 2. bataljona je oko ponoći 3/4. marta napala Orlišće ali je, pretrpevši gubitke, odstupila ka glavnini bataljona u međuprostor između Surdupa i Babe. Bataljon nije iskoristio mogućnost da jačim snagama ponovo napadne Orlišće pre svanuća.

Neprijatelj je, osetivši se ugroženim na odseku gde je napadala 3. proleterska brigada, vrlo brzo reagovao i uskoro izvr-

še Zbornik IV/11, dok. 316.

šio jake koncentracije artiljerijske vatre. U toku čitavog dana, 4. marta, tukao je snažno položaje 3. brigade artiljerijom i avijacijom. Ova dejstva su bila tako snažna da su na onakvom zemljištu — povoljnom za osmatranje i upotrebu artiljerije i avijacije — prosto prikovala bataljone 3. brigade na tadašnje njihove položaje.

O ovim borbama na sektoru napada 3. brigade neprijatelj izveštava:

»U toku noći jaki neprijateljski napadi sa jugoistoka i istoka, protiv levog krila koje se povuklo na liniju k. 900 — Orlišće — k. 909. U toku je neprijateljski napad sa istoka protiv G. Vakufa. Upotrebljena su sve rezerve. 749. puk: 1. bataljon je dopro u zonu G. Vakufa i u zonu severozapadno.«⁵⁶ I dalje: »Naše i savezničke snage napredovale su prema Prozoru sve do 4. ovog meseca kada su partizani pomenutog dana oko jedan sat probili naše levo krilo kod s. Dobrošina, 5 km jugoistočno od G. Vakufa, te tom prilikom razbili naše levo krilo i zaplenili 2 gorska topa našeg topničkog sklopa, ali bez zatvarača, pošto su domobrani zatvarače povadili i sobom ih u G. Vakuf doneli, tako da su topovi za borbu onesposobljeni, te naše snage sa levog krila morale su se povući u G. Vakuf, dočim desno naše krilo koje se nalazi na položaju jugozapadno od G. Vakufa udaljeno oko 4 km i pored jakog napada partizana ostalo je te noći nepokrenuto i uz velike gubitke za neprijatelja.«⁵⁷

S obzirom na borbe koje su u to vreme vođene na pravcima 1. proleterske i 1. dalmatinske brigade, a radi produžavanja napada i snažnog pritiska na neprijatelja koji se nalazio u zoni glavne komunikacije Trlica — G. Vakuf, štab 3. brigade je 4. marta pre podne doneo odluku da se ponovo napadne i zauzme Orlišće koje je u toj situaciji predstavljalo najosetljiviji neprijateljski utvrđeni položaj. Cilj ovog napada bio je da primora neprijatelja da ubrza odstupanje ka G. Vakufu i da se tako u celini doprinese povoljnijem razvoju situacije u celoj zoni napada 1. proleterske divizije. Očigledno, bila je stvorena takva situacija koja je neminovno nalagala da 3. brigada produži napad i u toku dana, bez obzira na velike žrtve. Neprijatelj se uz masovnu i snažnu podršku artiljerije i avijacije odlučno branio. Napad na tako utvrđenog neprijatelja u rejonu Orlišća, i to usred bela dana, izvršio je 5. bataljon, podržan dejstvom samo jednog brdskog topa kao i minobacačima 2. bataljona. Pošto su podišle na jurišno odstojanje, čete ovog bataljona su, uz kraću vatrenu pripremu, krenule na juriš. U tom momentu stupio je

⁵⁶ Zbornik IV/11, dok 177.

⁵⁷ Isto, dok. 316.

u dejstvo vrlo dobro pripremljeni plan neprijateljske vatre. Borci su uspeli da se privuku vrlo blizu neprijatelja i upotrebe ručne bombe. Bataljon je u tom izvanredno snažnom napadu pretrpeo teške gubitke u mrtvima i ranjenima.³⁸ Sudar je bio tako silovit da su se snage formalno odbile jedna od druge — jednovremeno su se povukli i naš 5. bataljon i neprijateljski delovi iz prednjih rovova. Naš bataljon je prekinuo sa napadom upotrebivši dobar deo boraca za iznošenje sa bojišta većeg broja ranjenih. Jedinice 3. brigade pripremale su se za dalji napad u toku naredne noći.

U vezi sa radiogramom Vrhovnog štaba koji glasi: »Naši su izbili na Tihomišlje. Vaša 1. divizija mora da požuri i izbije severno od Vakufa kako nam neprijatelj ne bi umakao ...« — štab 1. divizije je još oko 10 časova 4. marta naredio da 1. brigada izbije severno od G. Vakufa na liniju s. Krupa — r. Bistrica — s. Sarajvilić. U isto vreme 3. brigada je dobila dopunski zadatak da se orijentiše ka severoistoku od Vakufa i svojim delovima poveže sa 1. proleterskom brigadom.

U toku noći 4/5. marta 3. brigada je nastavila napad i u zoru uspela da delovima izbije ka Babi i k. 749, zauzimajući na taj način položaje neposredno iznad Vakufskog polja. Njen 5. bataljon, koji je inače bio desetkovan, napao je ponovo u toku noći na Orlišće. Međutim, neprijatelj je već po padu mraka bio odstupio.

O stanju kod svoje 717. divizije neprijatelj tada izveštava: »Trajno jak pritisak neprijatelja na front i u bok divizije. Južni front povučen unazad. Divizijsko komandno mesto Podgrađe. Namera: izdržati dok ne stigne rasterećenje od strane 369. divizije«. ⁵⁹

Pre podne 5. marta, bataljoni 3. brigade izbili su na položaje neposredno nad Vakufskim poljem. Neprijatelj je, pružajući jak otpor, postepeno odstupio, štiteći se ojačanim delovima i tenkovima naročito na Vakufskom polju i u samom Vakufu. Uz podršku tenkova vršio je povremeno i kraće protivnapade. Oko podne je 1. proleterska brigada vodila borbe na liniji: Vrsi — Krupa — Bistrica — Sarajvilić, a 3. brigada produžila napad na sam Gornji Vakuf. U 16.10 časova štab 1. divizije naredio je: »I pored toga što je ljudstvo umorno, neprijatelj se mora udariti, bez obzira da li neko sa leve strane Vrbasa zatvara

⁵⁸ preko dvadeset boraca i rukovodilaca izbačeno iz stroja.

⁵⁹ Zbornik IV/11, dok. 189.

drum, jer ako se ova prilika propusti — to jest dok se neprijatelj izvlači sa komorama i kamionima — moraćemo ići na Bugojno pod mnogo težim uslovima.«⁶⁰

O borbama vođenim u toku 5. marta u neprijateljskom dokumentu stoji: »Nastavlja se jak pritisak neprijatelja na jugo-istok, s obe strane ceste G. Vakuf — Bugojno, u pravcu severo-istoka. Divizija se povukla na podesniji odbrambeni položaj na liniji Jagnjid — Podgrađe — Bistrica.«⁶¹

U 20 časova 5. marta naređeno je da se 1. brigada zadrži na dostignutim položajima.⁶² U toku noći 2. bataljon 3. brigade se prebacuje na zapadnu obalu Vrbasa i preko Mačkovca stiže u s. Mračaj, gde smenjuje delove 4. proleterske (crnogorske) brigade.

O daljoj svojoj nameri za 6. mart neprijatelj izveštava: »Divizija drži liniju Plješevica k. 832 — Laze — Galečnica — Podgrađe — Bistrica — Hrastnica — Lužani. 2. bataljon 747. puka sa komandom i jednom ojačanom četom stigao u Bugojno. Divizija namerava držati položaje sve do spajanja sa 369. divizijom.«⁶³

Neprijatelj je, kao što se vidi, nateran da se povuče na položaje koji se nalaze u zoni glavne komunikacije G. Vakuf — Bugojno, sa prednjim krajem zapadno od potoka Voljice i Bistrice, na oko 3 km od G. Vakufa.

OSVRT NA PROTIVUDAR KOD G. VAKUFA

Cilj protivudara i zadaci naših brigada koje su u njemu učestvovali dati su pod pretpostavkom da je neprijatelj na ovom frontu jak oko jednog puka. Naime, u zapovesti Vrhovnog štaba za likvidiranje nemačko-ustaških snaga u dolini Vrbasa, između ostalog, navodi se: »... jačina njemačko-ustaških snaga na sektoru G. Vakuf iznosi jedan puk od tri bataljona, ukupno oko 3.200 vojnika. Oni su uspjeli da ovladaju linijom Skarino brdo (1127) — s. Mračaj — Crni vrh (1206) — Trlica — s. Pidriš — Vilića gumno. Neprijatelj raspolaže sa šest haubica, razmeštenih zapadno od G. Vakufa, između k. 666 i r. Vrbas.«⁶⁴ Me-

⁶⁰ Zbornik IV/11, dok. 25.

⁶¹ Isto, dok. 182 i 190.

⁶² Isto, dok. 26.

⁶³ Odnosi se na 717. diviziju (Zbornik IV/11, dok. 194).

⁶⁴ Zbornik II/8, dok. 114.

đutim, snage neprijatelja koje su učestvovala u ovim borbama bile su znatno veće. Za operacije na gornjovakufskom frontu neprijatelj je angažovao 717. diviziju, grupu »Fogl« i 5. ustašku, brigadu sa raznim ojačanjima, od kojih posebno treba istaći vazduhoplovne jedinice. Znači, da su u borbama protiv naših, snaga kod G. Vakufa učestvovala četiri neprijateljska puka sa odgovarajućim ojačanjima divizijskog karaktera i tenkovima i uz snažnu podršku avijacije.

Proces koncentracije i uvođenja neprijateljskih jedinica na ovom odseku fronta tekao je ovako:

— 22. februara grupa »Fogl«⁶⁵ i 5. ustaška brigada, sa ojačanjima, zauzeli su G. Vakuf;

— 25. februara je 717. divizija sa svojim 737. pukom izbila do prostorijske D. Vakuf, Bugojno, a sa 749. pukom do zone Jajce — Skela, tog dana je komanda ove divizije uspostavila vezu sa grupom »Fogl« koja je tada prešla pod komandu 717. divizije, te otada operacije na gornjovakufskom pravcu preuzima komanda 717. divizije;⁶⁶

— 26. februara se 737. puk nalazi na prostorijskoj Bugojno (1. bataljon), Paviće (3. bataljon) i Podgrađe (2. bataljon)⁶⁷ — a 749. puk je u Mrkonjić-Gradu i širem njegovom rejonu (1. bataljon 749. puka upućen je da smeni jedan bataljon 750. puka 718. divizije na prostorijskoj Zenica, Travnik, Vareš, koji treba da se angažuje na sarajevskom pravcu);⁶⁸

— 27. februara je glavnina 717. divizije raspoređena između Vr-basa i potoka Voljice, jugozapadno od G. Vakufa, na liniji k. 1081 — Mračaj;⁶⁸

— 28. februara je glavnina 717. divizije doprla desnim krilom do Karaulice, a grupa »Fogl« je izbila na liniju k. 1044 — Mračaj — k. 957 — 1052 — 1072;⁷⁰

— 3. marta se od novih snaga neposredno na frontu pojavljuje kod G. Vakufa jedan bataljon 749. puka, a-

— 4. marta stiže 749. puk za pojačanje levog krila ovoga fronta.^{7*}

U toku 3. marta neprijatelj je postavio za cilj da uništi naše snage koje se nalaze između 717. i 718. divizije, a zatim da produži dejstva ka Mostaru. Ovo je nameravao da izvrši sa SS

⁶³ Sastav grupe »Fogl«: 738. puk 718. divizije bez jednog bataljona koji je 19. februara upućen u Ilidžu, štab 668. artiljerijskog divizionu sa jednom baterijom tog divizionu, jedna domobranska haubička baterija, delovi 202. oklopnog bataljona. Sa ovom grupom je dejstvovao i 5. ustaški zdruk. (Zbornik IV/10, dok. 251).

⁶⁶ Zbornik IV/10, dok. 294.

⁶⁷ Isto, dok. 299.

⁶⁸ Isto, dok. 302.

⁶⁹ Isto, dok. 301.

⁷⁰ Isto, dok. 305.

⁷¹ Zbornik IV/11, dok. 168, 169, 171, 172, 176 i 177.

divizijom i 369, 717. i 718. divizijom,⁷² pored italijanskih snaga već angažovanih u dolini Neretve.

Naše snage su u toku izvršenja protivudara vodile borbu protiv neprijatelja koji je bio više nego dva puta nadmoćniji u ljudstvu, dok je u tehnici imao mnogo veća preimućstva. One su uspele da ga za tri dana odbace preko 15 km i time postignu osnovni cilj — spasena je Centralna bolnica i stvoreni su povoljniji uslovi za dalje dejstvo Glavne operativne grupe u pravcu istoka. Zbog toga se može konstatovati da su sve naše brigade pod izvanredno teškim uslovima izvršile vrlo uspešno svoje zadatke.⁷³

Glavni cilj koji je ovako izražen u operativnoj ideji Vrhovnog štaba: »glavninu njemačko-ustaških snaga koncentrisanih u dolini r. Vrbasa oko G. Vakufa obuhvatnim manevrom sa juga i severa razbiti i produžiti energično dejstvo niz r. Vrbas« — glavnina snaga naše Glavne operativne grupe je postigla. A potpuno realizovanje ove operativne ideje moglo se ostvariti da je neprijatelj stvarno raspolagao u onoj situaciji samo sa onoliko snaga sa koliko se pretpostavljalo prilikom oformljivanja ove operativne ideje. Međutim, on je, kao što smo izneli, raspolagao mnogo većim snagama.

O radu 3. proleterske (Sandžačke) brigade može se konstatovati da su borbe koje je vodila, kao i sama njena pojava na ovako osetljivom pravcu koji je neposredno izvodio na jedinu komunikaciju neprijatelja u zoni izvođenja njegovih operacija, doprinele operativnoj nestabilnosti čitavog njegovog borbenog poretka i znatno uticali na lomljenje njegove volje za eventualno zaustavljanje borbenog poretka na nekom povoljnijem narednom položaju jugoistočno i južno od G. Vakufa. Odlučno dejstvo ka Orlišću, napadi u rejonu Ždrimaca i ka Babi, uticali su na neprijatelja da pojača svoje obezbeđenje duž levog boka i da snage iz dubine svoje odbrane ne upotrebljava za aktivna dejstva, već da, štaviše, taj odsek pojačava i delom snaga iz prvog ešelona. Prema tome, bio je prisiljen da pojačava dubinu svoje odbrane, slabeći istovremeno snage prvog ešelona, a posledica toga je bilo gubljenje nade u mogućnost stabilizovanja fronta na prostoriji južno od G. Vakufa, odnosno u širem rejonu

⁷² Zbornik IV/11, dok. 175.

⁷³ U protivudaru su učestvovala 1. proleterska divizija, 2. proleterska divizija (bez 2. dalmatinske brigade), 7. divizija (bez jedne brigade), 1. dalmatinska brigada i glavnina artiljerije (svega četiri haubice 100 mm) — Zbornik II/8, dok. 114.

ovog garnizona. Činjenica je da je 3. proleterska brigada mogla uspješnije izvršiti postavljeni zadatak, da je još u toku noći 3/4. marta izvršila organizovaniji i sa više snaga napad na Orlišće i Babu, zauzela ih i u toku narednog dana (4. marta) produžila napad u pravcu G. Vakufa, i to sa istom odlučnošću i smelošću kao što je učinio 5. bataljon za vreme napada na Orlišće i 4. bataljon prilikom napada na s. Zdrimce, 3/4. marta, gde je razbio neprijatelja i zaplenio 2 topa. Ovo bi bilo još efikasnije i ostvarljivije da je i 1. proleterska brigada izvršila energičan prodor prema Sarajviliću, zašto su postojali svi uslovi, uprkos teškom terenu (padinama Vraniće).

Ova naša velika i brza operacija prema G. Vakufu ponova je pokazala vanredno visoku vojničku i borbenu sposobnost naših jedinica i potvrdila visoku svest njihovog sastava. A u ovoj situaciji se nije radilo samo o rešavanju nekog operativnog ili taktičkog zadatka radi povoljnijeg položaja naših snaga ili tome slično, već da li će preko 4.000 ranjenika i bolesnika biti ostavljeno na milost i nemilost neprijatelju i da li će biti sasvim onemogućeni planovi Vrhovnog štaba o ofanzivi Glavne operativne grupe na istok.

U toku izvršenja ovog manevra i naš komandni kadar ispoljio je veliko iskustvo kao i ličnu i komandantsku hrabrost. Odluka da se sa istoka prebace glavne naše snage na zapad, realizovanje te odluke, način organizovanja protivudara u tri napadne kolone sa dobro odmerenim odnosima snaga za frontalni udar i snaga za obuhvatni i obilazni manevar, zaslužuju posebnu pažnju prilikom izučavanja naše ratne veštine. Zamisao poduhvata, izbor momenta za njegovo ostvarivanje, broj jedinica određenih za protivudar, svi ovi elementi — svaki za sebe i u celini — pravilno su postavljeni i međusobno dobro koordinirani i zato su pružali solidnu osnovu za pobedonosno izvršenje ovako velikog zadatka. Prilikom razmatranja ove operacije treba uvek imati u vidu i osnovnu činjenicu — ličnu hrabrost i odvažnost našeg boračkog i starešinskog kadra. U toku napada trebalo je svojim grudima otvarati put i izvršiti niz snažnih juriša i nalleta, po noći i po danu, i to na neprijatelja koji je na svakom pravcu bio brojno jači, sa mnogo nadmoćnijom i raznovrsnijom tehnikom, neprijatelja kojeg je obilno podržavala avijacija, koji je vrlo dobro poznao ratnu veštinu i uporno se borio, koji je imao bogato borbeno iskustvo i obučen i vrlo sposoban komandni kadar. Trebalo je uskakati u neprijateljeve redove, fizički ga uništavati, nanositi mu gubitke, pokolebati ga i pri-

morati da počne sa povlačenjem na pojedinim pravcima koje se docnije slilo u opšte odstupanje.

Prema tome, jedinstvo hrabrosti i veštine, sa davanjem preimućstva hrabrosti, omogućili su uspješno realizovanje osnovne ideje manevra — da se neprijatelj odbaci od G. Vakufa, čime je spasena Centralna bolnica i istovremeno dobivena sloboda manevra u pravcu istoka.

Dokaz za to je i ovaj dokument Vrhovnog štaba štabu Bosanskog korpusa:

»U vezi sa time što je Draža Mihailović mobilisao sve snage Crne Gore, Hercegovine, Sandžaka, Istočne Bosne itd. i još u decembru mjesecu načinio sporazum sa Talijanima, Nijemcima i ustašama za zajedničku veliku ofanzivu protiv nas, koja je počela u januaru mjesecu ove godine — to smo mi riješili uperiti sve naše snage na razbijanje i uništenje te izdajničke bande, koja predstavlja najveću opasnost ne samo za Narodno-oslobodilačku borbu no i ubuduće. U borbi na sektoru Mostar — Konjic te su nam bande zadavale najviše muke. One su brojale oko 12.000 i zaposjele su sve visove sa lijeve strane Neretve, tako da smo bili sa sviju strana opkoljeni u dolini rijeke, i samo blagodareći, neviđenom u historiji ratova, herojstvu naših boraca mi smo strahovito razbili Nijemce kod Vakufa, Talijane, Nijemce, ustaše i četnike kod Konjica i spasili 4.000 naših ranjenika. Ova borba je trajala 6 nedjelja i naši su gubici vrlo veliki...«⁷⁴

30. III 1943.

TITO

BRIGADA U ZAŠTITNICI GLAVNIH SNAGA GLAVNE
OPERATIVNE GRUPE NA PRAVCU
G. VAKUF — OSTROŽAC

BORBE OD G. VAKUFA DO PROZORA

U toku izvođenja protivudara naših snaga neprijatelj je odbačen na prostoriju G. Vakufa i Bugojna, sa prednjim krajem organizovanim na liniji Galečnica — Podgrađe — Bistrica. Dubina odbrambene zone zahvatala je relativno uzan pojas duž glavnog drumca Podgrađe — Gračanica. Neke njegove komande i delovi prebačeni su tada u Bugojno. Tako se u ovoj zoni našlo sabijeno nekoliko neprijateljskih pukova sa raznim ojačanjima.

Situacija kod naših snaga na odseku G. Vakufa ubrzo se promenila. Već 5. marta u 24 časa štab 3. brigade je obavješten da se, u duhu nove odluke Vrhovnog štaba za prebacivanje glavnih snaga sa fronta od G. Vakufa ka Neretvi, 1. proleters-

⁷⁴ Zbornik II/8, dok. 216, str. 360.

skoj diviziji postavlja novi zadatak koji glasi: »Vaša divizija obrazuje opštu zaštitnicu sa zadatkom da štiti i zatvara pravac: G. Vakuf — Prozor — Rama — Jablanica. Marševaćete širim frontom, zatvarajući pravac G. Vakuf — Prozor i G. Vakuf — s. Mejnik — s. Duge. Vi ćete marševati pozadi začelja ranjenika«.⁷⁵

Na osnovu ovog naređenja 3. proleterska brigada je dobila zadatak da između Vrbasa i drumu G. Vakuf — Prozor zatvara pravce koji od G. Vakufa izvode ka jugoistoku, odnosno ka Prozoru. Brigadi je ostalo vrlo malo vremena za predah, jer je neprijatelj odmah uočio da se veći deo naših snaga skida sa vakufskog fronta i upućuje u pravcu Neretve.

U početnom periodu odbrambenih borbi, desno od 3. proleterske nalazila se 1. proleterska brigada, a levo 3. krajiška brigada.

Već u toku 6. marta neprijatelj je sa nekoliko tenkova izvršio prodor na drumu pravcem G. Vakuf i dalje uz Vrbas.

Istoga dana 1. proleterska brigada je otišla ka Neretvi na novi zadatak, zbog čega je 3. proleterska (Sandžačka) preuzela na sebe i njene zadatke. Tako su bataljoni 3. brigade zatvarali sve pravce istočne od drumu Prozor — G. Vakuf koji su od G. Vakufa izvodili ka jugu i jugoistoku.

Dubina odbrambene zone od G. Vakufa do Prozora iznosila je oko 12 km (mereno po karti), a širina do 8 km. U ovoj zoni se protežu tri glavna pravca: 1. — Zdrimce — Seoce — Seferovići — Zastinje — Cvrče — Lisac (tt 1347); 2. — Orlišće — Dobrošin — Mračaj — Voljevac — Mejnik — Ljubunci. 3. — Baba — Karamustafić — Crni vrh — Debelo brdo — G. Blace.

U početnom odbrambenom rasporedu, prednji delovi 3. brigade nalazili su se neposredno južno od G. Vakufa, a na k. 703 iznad Karamustafića bio je postavljen na položaj njen protivkolski vod.

Zamisao odbrambenih dejstava 3. brigade u ovoj zoni je bila da na svakom od navedena tri pravca dejstvuje po jedan bataljon, s tim što bi se 4. bataljon rasporedio u dubini i prema potrebi angažovao, bilo radi izvršenja protivnapada, bilo poseđanjem nekog položaja u dubini radi prihvata najugroženijih bataljona.

⁸³ Zbornik IV/11, dok. 215 i 216

Iz dokumenata 717. divizije vidi se kako je neprijatelj tada cenio situaciju. Tu se, na primer, kaže. »Izgleda da se neprijatelj povlači u pravcu 718. divizije. Namera: napad pravcem Prozora.«⁷⁶

Neprijatelj je 7. marta prešao u opšte nastupanje i jednom oklopnom grupom ušao u G. Vakuf koji naše jedinice nisu neposredno branile. Kada je neprijateljska tenkovska kolona koja se kretala glavnim drumom od G. Vakufa ka Prozoru izbila na raskrscopicu puteva kod Karamustafića, protivkolski vod 3. brigade je uništio jedan tenk, a jedan je onesposobio. O tome u jednom neprijateljskom dokumentu stoji: »Divizija je otpočela napade na Prozor. U 11 sati stigla na liniju k. 1204 — k. 1105 — k. 943 — Paloč — k. 666 — jugo-istočni rub Batuša. Oklopna grupa zauzela G. Vakuf, ne naišavši na neprijateljski otpor. Protivkolski neprijateljski metak sa k. 803 i k. 703 onesposobio jedan tenk.«⁷⁷

U svom izveštaju za 8. mart neprijatelj navodi sledeće:

»8. III divizija krenula u napad na Prozor. 202. tenkovski bataljon bez neprijateljskog otpora poseo G. Vakuf. Na visinskom prevoju 3 km južno od G. Vakufa jači neprijatelj sa PT topovima«. A sutradan konstatuje sledeće: »Samo uz mestimični neprijateljski otpor istočno od 'BJ9UIBN BJOZOJd po OUI9AOS UIJ 8 nfiJO^SOJd BU bjsi^s at BfiZIAtp 'Buimp produženje napada na Prozor... Sa 749. pukom doprla na liniju Debeli Breg — Golinac — k. 1414, sa 738. pukom na liniju Pidriš — Trlica — k. 1129, sa 737. pukom na južnu i istočnu ivicu s. Zdrimce. Neprijatelj se povlači u pravcu Prozora.«⁷⁸

Neprijatelj je organizovao napad u tri kolone: srednja se kretala u zoni glavnog druma G. Vakuf — Prozor, desna je bila usmerena preko Karaulice i Vilića gumna, a leva u zoni gornjeg toka Vrbasa. Dok je u toku 8. marta malo napredovao, neprijatelj je 9. marta izvršio dubok prodor u zoni odbrane 3. krajiške brigade i izbio preko Vilića gumna na Debeli breg koji se nalazi svega nekoliko km od Prozora. Pošto je istovremeno izvršio i manevar od Vukovskog, 3. krajiška brigada se povukla ka Prozoru. Na pravcu 3. proleterske (Sandžačke) brigade neprijatelj je tada postigao vrlo mali uspeh — izbio je pred Crni vrh (tt 1206). Vrhovni komandant je 10. marta u 3.25 časova izdao naređenje za naša dalja dejstva: »S obzirom na situaciju

⁷⁶ Zbornik IV/11, dok. 198.

⁷⁷ Isto, dok. 199 (Izveštaj neprijatelja koji se odnosi na stanje kod "717. divizije).

⁷⁸ Zbornik IV/11, dok. 206 i 207.

kod s. Rumboci i Vilića gumna, gde je moguće da neprijatelj još u toku današnjeg dana ovlada Ščitom, trebalo bi Kočino⁷⁹ desno krilo povući više natrag, jer, u protivnom slučaju, njegove bi se jedinice na desnom krilu mogle naći odsečene od glavne komunikacije Prozor — Rama«.⁸⁰

Tako je u toku 10. marta, zbog situacije zapadno od glavnog drumca Prozor — G. Vakuf, 3. proleterska (Sandžačka) morala da napusti veliki deo prostorije bez jače borbe.

Neprijateljski pukovi su toga dana izbili: 749. na prostorijsku Makljen, Prozor, 738. u zonu Duge, a 737. puk u Voljevac.

Iz ovoga se jasno vidi da je neprijatelj za četiri dana (7. do 10. marta) zauzeo prostorijsku dubine oko 15 km (računato po karti). On je sa dva puka napadao odbrambenu zonu 3. proleterske brigade.

O borbama iz tog perioda u mesečnom izveštaju štaba 1. proleterske divizije stoji:

»Zadatak je bio da se zatvori pravac G. Vakuf — Prozor u cilju zaštite evakuacije Centralne bolnice u pravcu Prozora i dalje niz r. Ramu ka Neretvi. Postupak je bio, da se 3. sandžačka brigada koja je postavljena istočno od ceste Prozor — G. Vakuf, upotrebi za zatvaranje pravaca u toj zoni, a 3. krajiška brigada da se upotrebi za zatvaranje pravaca zapadno od nje. Neprijatelj je otpočeo prodor ka G. Vakufu i dalje ka Prozoru. U toku žestokih borbi neprijatelju su naneti veliki gubici. III brigada⁸¹ je uništila jedan, a onesposobila još jedan neprijateljski tenk. U toku 9. marta neprijatelj je uspeo da pred mrak izbije na Vilića Guvno. Zbog ovoga, a naročito zbog dubokog neprijateljskog prodora od pravca Vukovskog, III krajiška brigada povukla se ka Prozoru, a III sandžačka brigada se zadržala na Crnom Vrh, tj. na sektoru između ceste Prozor — G. Vakuf i r. Vrbas«. Dalje, pri oceni izvršenja zadatka, štab divizije navodi: »Zadatak je izvršen — omogućeno izvlačenje ranjenika sa terena oko Prozora. Rad jedinica bio je dobar, a takođe i držanje boraca koji su izdržali u stalnim borbama često bombardovanje, neredovnu ishranu, noćivanje po položajima na snegu«.⁸²

BORBE NA PRAVCU PROZOR — OSTROŽAC

Zadatak je bio da se zatvori pravac od Prozora dolinom Rame, kako bi se omogućila dalja evakuacija ranjenika i bolesnika ka velikoj okuci Neretve i zaštitilo prebacivanje svih naših snaga i delova na levu obalu ove reke.

⁷⁹ Koča Popović, komandant 1. proleterske divizije.

⁸⁰ Zbornik II/8, dok. 169.

⁸¹ Odnosi se na 3. proletersku (Sandžačku) brigadu.

⁸² Zbornik, tom IV, knj. 12, dok. br. 140.

Zona dejstva 3. proleterske brigade (dubine do 18 km a širine preko 12 km — mereno po karti) protezala se istočno od Prozora i r. Rame, na jako ispresecanom zemljištu na pojedinih odsecima sa pravim kanjonima. Na njoj su ovi karakteristični pravci: Lisac — Solakova kula — Seonica; Uzdol — Studena planina — Čelinska planina — Podhum — Ostrožac i Ošljani — Klek — Kućani — Rajan klek — Bokševica planina — Dobrogošće.

Zamišljeno je da odbrana ove zone ima manevarski karakter: da se na povoljnim položajima pruža što jači otpor, a između njih se manjim delovima sprečava prodor neprijatelja,, primoravajući ga na razvoj snaga. U međuprostorijama ostavljati teža pešadijska oruđa sa posebnim zadacima, a vatru otvarati na većim ili manjim daljinama, zavisno od zemljišta i neprijateljskog postupka.

Borba se produžila i narednih dana. Odmah pošto je zauzeo Prozor neprijatelj je produžio jednom kolonom u pravcu s. Duge, a drugom je prodirao preko s. Mejnika. U toku dana došlo je do oštrih borbi kod Troglava jugoistočno od Prozora, gde su delovi 3. proleterske brigade pružali jači otpor, vršeci povremeno i protivnapade lokalnog karaktera.

U neprijateljskim izveštajima o tim borbama stoji: »Neprijatelj se povlači iz zone južno od Prozora u pravcu Rama — dolina Doljanke, izbegavajući borbu. Divizija je dostigla sa 749. pukom zonu 4 km južno od Prozora. Grupa »Fogl« na liniji Duge — Uzdol, 737. puk u zoni Ljubunci — Lisac, 1341. Divizija namerava da goni neprijatelja u pravcu Ustirama — Čelinska planina«.

I dalje o stanju kod 717. divizije izveštava: »... odbacila neprijateljske zaštitnice na jug i jugo-istok. Na prostoru između 717. i 718. divizije još ima neprijatelja. Namera: nastupajući jakim levim krilom pravcem Čelinska planina — Podhum, divizija ovladuje linijom Rama, zatim, po uspostavljanju veze sa desnim krilom 718. divizije kod Seonice, linijom Rama — Ostrožac«.⁸³

Neprijatelj je u tadašnjem periodu nastupanja odlučno prebacio težište na svoje levo krilo, odnosno ka centru borbenog poretka 3. proleterske brigade, da bi se što pre spojio sa 718. divizijom koja je dejstvovala od Konjica ka zapadu. Spajanje je trebalo da se izvrši negde po prelazu Neretvice u rejonu sela Seonice, oko 8 km severno od Ostrošca, Treća krajiška brigada nalazila se tada na pravcu koji se južno od Prozora proteže ka Rami i dolini Doljanke.

⁸³ Zbornik IV/11, dok. 215 i 216

Koristeći slabu vezu između unutarnjih krila 3. proleterske (Sandžačke) i 3. krajiške brigade, neprijatelj je u toku 12. marta uspeo da dolinom Rame, preko Gračanice prodre jednom kolonom ka Kleku i tako izmanevruje vrlo dobre položaje 3. proleterske brigade na južnoj obali Volujčice. O tome u izveštaju 717. divizije stoji: »Odstupni pokret neprijatelja sa prostora južno od Prozora pravcem Rama — dolina Doljanke. Divizija je u daljem nastupanju pravcem ka jugo-istoku, pri samo slabom neprijateljskom dodiru na levom krilu, 12. III u 12.00 časova stigla na liniju Gorica — Uzdol — Klek«. ⁸⁴

Tako je neprijatelj, posle zauzimanja Prozora i izbijanja na prostoriju jugoistočno od njega, uspeo da u toku naredna dva dana prodre ka jugoistoku oko 7 km (vazdušne linije).

U to vreme bataljoni 3. proleterske brigade vodili su teške borbe u rejonu Solakove Kule, u zoni Studene planine i kod Kleka. Trebalo je i dalje uporno, bez obzira na žrtve, nastaviti borbu da bi se dobilo neophodno vreme za prebacivanje ranjenika i svih jedinica preko Neretve.

Za 13. mart neprijatelj u svom izveštaju o stanju kod 717. divizije navodi sledeće: »Terenske teškoće, razoreni mostovi kod Rame severo-zapadno od Gračanice, kao i umešno vođenje borbe neprijateljskih zaštitnica usporavaju napredovanje divizije. Divizija je, savladavši neprijateljski otpor, doprla na liniju: Ulovine 955 — Parcani — k. 649 — Kute«. ⁸⁵

U tom periodu jedan puk 717. divizije produžava nadiranje dolinom r. Rame, izbijajući oko 3 km južno od Gračanice, a glavna divizije napreduje glavnim pravcem preko Kućana ka Seonici. Znači, nastaje situacija kada je gotovo čitava ova divizija (bez manjih delova jednog puka) usmerila svoje nastupanje u zoni 3. proleterske brigade. U to vreme jake neprijateljske snage približavale su se sa severozapada velikoj okuci Neretve. Vešto koristeći jako ispresecano zemljište bataljon naše brigade se uspešno suprotstavljao gotovo celom neprijateljskom puku punog formacijskog sastava. To potvrđuje i neprijatelj u svom izveštaju, gde, pored ostalog kaže:

»Neprijatelj se pred divizijom ponovo ugnjezdio sa zaštitnicama na zasad utvrđenim položajima. Desno krilo divizije uz velike terenske teškoće napredovalo do na 3 km južno od Gračanice«. ⁸⁶ A u drugom dokumentu dalje dodaje »Slabe neprijateljske snage, boreći se žilavo,

⁸⁴ Zbornik IV/11, dok. 218.

⁸⁵ Zbornik IV/11, dok. 221 i 222.

⁸⁶ Isto, dok. 227.

povlače se prema jugu i jugo-istoku. Verovatno se bore da bi dobile vremena za pet. transport ranjenika. Divizija je dostigla sa 749. pukom liniju: k. 836 — Dragajce, sa 737. pukom Popovu Glavu — Kučani, sa 738. pukom Krušćicu — Solakovu Kulu. Na cesti južno od Gračaca pet prekida i jedan most bačen u zrak. Divizija narnerava da nastavi gonjenje, sa ciljevima Rama — Gorani — Prijeslo i da uspostave vezu sa 718. divizijom⁸⁷

Tako je neprijatelj svojim centrom izbio prema Rajan — Kleku koji se nalazi nasuprot planine Bokševice, a levim krilom kod Sokalove Kule, 2 km od gornjeg toka Neretvice. S obzirom na približavanje snaga sa istoka i na dosta ubrzano prodiranje neprijateljskih jačih formacija sa severozapada koje su se ustremile na izvršavanje jedinstvenog zadatka — izbijanje u zonu velike okuke Neretve — nastala je složena taktička situacija. Treća proleterska (Sandžačka), zajedno sa 3. krajiškom brigadom, nalazila se na vrlo uskoj i skućenoj prostoriji pred kanjonom Neretve, u odnosu na neprijatelja koji je nastupao sa istoka, severa i zapada.

U to vreme neprijateljska 369. divizija hitala je ka jugo-istoku da uspostavi vezu sa desnim krilom 717. divizije južno od Gračanice, dok je 718. divizija nastupala postepeno sa istoka, da uspostavi vezu sa 717. divizijom koja je ulagala krajnje napore da glavni snagama što pre potisne 3. proletersku (Sandžačku) i spoji se u zoni r. Neretvice sa 718. divizijom.

Stab 1. proleterske divizije izvestio je, 13. marta u 23.40 časova, Vrhovni štab: »III sandžačkoj brigadi je naređeno da se odmah prebaci na sektor Ostrošca gde da osigura prebacivanje preko tamošnjeg mosta. Ukoliko je to naređenje blagovremeno stiglo, Sandžačka brigada je već verovatno u pokretu ka tome zadatku. Obzirom da sada sektor od Ostrošca preko Gračanice do doline r. Doljanke držimo — zaključno sa krajnjim pravcem — svega sa dve brigade, obzirom da je neprijatelj na tim tačkama celog sektora aktivan, obzirom da — posle gubljenja mosta kod Gračanice — glavna komunikacija nije ni malo sigurno zatvorena — mi ćemo nastojati da u toku 14. ovog meseca obezbedimo, a u toku noći preduzmemo prebacivanje brigada na levu obalu Neretve, i to: Sandžačku kod Ostrošca, Krajišku kod Jablanice. Obzirom da dosadnji sektor Sandžačke brigade na levoj obali Rame ne možemo drugim snagama popuniti, sem slabijim i nedovoljnim zaštitnicama iz same Sandžačke brigade —

⁸⁷ Zbornik IV/11, dok. 215 i 216

to ćemo prelaz Neretve morati najverovatnije pod borbom vršiti.«⁸⁸

U ovoj fazi 3. proleterska (Sandžačka) brigada vodila je zaštitničke borbe u zoni širokoj i do 16 km (po karti), a istovremeno se morala obezbeđivati i protiv delova 718. divizije koji su nastupali ka istoku u pravcu Seonice, odnosno Višnjevice.

U izveštaju o tadašnjoj situaciji kod 718. divizije, pored ostalog stoji: »Neprijatelj i dalje zauzima uzvišice južno od Neretve, kod Ostrošca, zapadno od Konjica, verovatno s ciljem da zaštiti povlačenje glavnine prema jugu. Cesta Konjic — Ostrožac blokirana cestovnim prekidima usled vatre. Grupa »Anaker« dostigla severnu obalu Neretve između Ostrošca i Kotlara, savladavši neprijateljski otpor...

Neki odredi za osiguranje još su u blizini Seonice. Divizija namerava očistiti uzvišice južno od Neretve, između Ostrošca i Konjica, i uspostaviti vezu sa levim krilom 717. divizije. Opšti zaključak: SS divizija i 369. divizija napreduju najvećom brzinom ne nailazeći na neprijateljski otpor. Akcije 717. i 718. divizije sprečene neprijateljskim zaštitnicama.«⁸⁹

Često se navodi mišljenje da je neprijatelj bio u stanju da na pojedinim pravcima brže napreduje, ali to nije činio zato da bi potiskivanjem i sadejstvom sa drugim snagama postigao određeni cilj. Očigledno, neprijatelj je u pojedinim situacijama, na pojedinim pravcima, težio da izvrši opkoljavanje što većih naših snaga, obezbeđujući na taj način čvrstinu svog borbenog poretka i sprečavajući eventualni prodor nekih naših jedinica. Međutim, u ovoj situaciji toga nije bilo, što se uostalom vidi iz neprijateljskih originalnih izveštaja. Naime, neprijatelju bi samo koristilo da izvrši brze prodore na pravcu napada 717. i 718. divizije i da što pre izbije na okuku Neretve. Time bi doveo naše snage u veoma kritičnu situaciju. Međutim, naš otpor je bio takav da neprijatelju nije dozvolio da izvrši takav poduhvat. Jednostavno nije smeo, a ni mogao, da na pojedinim pravcima u ovoj situaciji izvrši dublje prodore, jer bi te njegove jedinice bile izložene riziku da budu uništene.

PRELAZAK PREKO NERETVE

Izbijanjem brigade u zonu r. Neretvice uoči 5. marta završava se jedna karakteristična etapa njenih dejstava. Izvršivši sa udaljenih položaja usiljeni marš, uz prethodno organizovanje demonstrativnog napada na pojedinim pravcima, brigada je sada

⁸⁸ Zbornik IV/11, dok. 67.

⁸⁹ Isto, dok. 228.

ostavila 717. diviziju nekoliko kilometara iza svojih zaštitničkih delova. Međutim, nije trebalo mnogo vremena pa da neprijateljske glavne snage sa severa izbiju na samu Neretvu. Istovremeno se i sa istoka nad položaje delova 3. proleterske brigade koji su neposredno obezbeđivali prelaz preko Neretve, potpuno nadnela 718. divizija. Ove dve neprijateljske divizije na ovom odseku trebalo je da sredinom marta uhvate neposredni dodir i da sa severa obrazuju povezani front oko glavnih naših snaga u velikoj okuci Neretve. Samo na ovom odseku neprijatelj je imao oko 20.000 vojnika.

Obezbeđujući se jednovremeno od pravaca nastupanja i jedne i druge — 717. i 718. divizije — 3. brigada se za prelazak preko Neretve orijentisala pravcima: glavninom ka popravljenom mostu kod Ostrošca, a manjim delom ka s. Dobrigošću. Ona je u toku 14. marta, obezbeđena svojim zaštitnicama, počela prebacivanje preko Neretve. Još od početka prebacivanja kao i za vreme izvršenja pokreta naših delova ka mostu kod Ostrošca, neprijateljska avijacija je izvršila vrlo jake napade na naše snage, a posebno na one koje su držale položaje za neposredno obezbeđenje prelaza kod s. Ostrošca. Situacija je bila vrlo kritična. Neprijatelju je bio potreban samo još jedan napor pa da prodre na samu Neretvu i prinudi naše jedinice da se pod vatrom prebacuju preko reke. No, zahvaljujući jačim naporima svojih zaštitničkih delova koji su neprijatelja zadržale na pristojnom odstojanju, brigada je u toku dana uspela da se većim delom prebaci preko Neretve. U toku noći 14/15. marta prešli su i poslednji delovi brigade, a dotad su već i svi ranjenici i bolesnici, kao i druge jedinice na ovome odseku, bili na drugoj obali.

Sledećeg dana, 15. marta, spojili su se delovi obe neprijateljske divizije i ovladali levom obalom Neretve na tom odseku.

Pred izbijanje na Neretvu, neprijatelj ovako izveštava o situaciji:

»Kod 717. divizije slab neprijatelj, ali koji se vesto bori, odstupa^a na jug i jugo-istok ...

Kod 718. divizije, neprijatelj drži i dalje posednute visove južno od Neretve, od Konjica do Ostrošca. Drum Konjic — Ostrožac neprolazan usled drumskih zapreka koje su tučene vatrom. Borbena grupa, uz slab neprijateljski otpor, 14. marta izbila na severnu obalu Neretve od Ostrošca do Čelebića ...

Kod 369. divizije, neprijatelj se povlači na jugoistok i nosi sobom svoje ranjenike. Izviđački bataljon prodro na jugo-istok ka drumu Prozor — Gračanica i po savladavanju neprijateljskog otpora zauzeo Ramu.«⁹⁹

⁸³ Zbornik IV/11, dok. 215 i 216

U toku izvođenja ove manevarske odbrane, brigada je od 6. do 15. marta vodila borbu za dobitak u vremenu u ulozi zaštitnice Glavne operativne grupe. Ta vrlo naporna taktička radnja tražila je veliku pokretljivost, snalažljivost i žrtve, iscrpljivala i fizičku i psihičku snagu, zahtevala osećanje mere u određenoj taktičkoj situaciji, brze ocene obostranog odnosa snaga na svakom pravcu i u svakom momentu nove situacije, brzo i pravilno donošenje odluka i izvršavanje naređenja od čete do štaba bataljona.

Stepen upornosti u toku izvođenja ovih borbi zavisio je na prvom mestu od razvoja situacije u zoni Neretve, povezano sa tempom evakuacije ranjenika. Bilo je potrebno da se stalno prati taj proces, da se uvek bude u njegovom toku i zavisno od njega ceni određena zemljišna zona za izvođenje manevarske odbrane, da se pravilno grupišu snage i sredstva i neprekidno utiče na tok borbe. Trebalo je na pojedinim zemljišnim odsecima prihvatiti uporniju odbranu, na nekim pravcima vršiti ispade lokalnog karaktera, na nekim prostorijama zadržavati duže neprijatelja, a ponekad — radi što povoljnijeg postavljanja za dalje borbe — na nekim pravcima napuštati i veći deo zemljišta.

Potrebno je bilo stvoriti vreme da naše glavne snage prodru preko Prenja dalje ka istoku i da se istovremeno sve naše jedinice i svi naši ranjenici i bolesnici prebace preko Neretve.

Treća brigada je u datoj zoni od Gornjeg Vakufa pa do Neretve vodila borbu suprotstavljajući se neprijatelju jačine nekoliko hiljada ljudi koji je raspolagao jakom tehnikom, upotrebljavao redovno artiljeriju i avijaciju, koja mu je za ovakav način borbe pružala posebno dragocene usluge, i to kako danju tako i noću. Na položajima je neprijatelju po cenu velikih žrtava pružan vrlo jak otpor kao, na primer, južno od G. Vakufa, u rejonu Crnog vrha, jugoistočno od Prozora, u rejonu Kleka, Kućana i Rajan-Kleka, u visini Solakove Kule i u zoni Neretve.

Neprijatelj je na čitavoj ovoj dubini nastupanja bio prisiljen da napada pod zaštitom svoje artiljerije, da razvija svoj borbeni poredak i da vodi borbu, a to mu je na onako ispresecanom zemljištu u velikoj meri usporavalo tempo napredovanja.

Glavne snage brigade bile su razvijene u jednoj liniji, a bataljoni su se sami obezbeđivali u uzastopnom prebacivanju sa jednog položaja na drugi, ostavljajući po jednu četvu na položajima neposredno prema neprijatelju. Ako je to vršeno u toku dana, na pojedine pogodne položaje postavljala su se puškomitraljeska i mitraljeska odeljenja koja su otvarala vatru i pri-

moravala neprijatelja da sporije napreduje, obezbeđujući dalje organizovano povlačenje zaštitničke čete.

Nikada u toku ove manevarske borbe jedinice nisu bile toliko angažovane da bi se time dozvolilo gubljenje slobode dejstva i inicijative. Ukoliko je bilo većeg angažovanja pojedinih bataljona na određenim položajima i ukoliko se borba razvijala u popodnevnim časovima, uporno se težilo da se neprijatelj zadrži do pada mraka, a zatim bi se čitav bataljon odjednom odvojio od neprijatelja i ubrzanim maršem povukao ka novom položaju.

U mesečnom izveštaju za mart, štab 1. proleterske divizije, pored ostalog, daje sledeću ocenu: »... divizija je izvršila postavljene zadatke — omogućena je evakuacija ranjenika i zaštićeno je prebacivanje svih delova preko Neretve« (Podvukao 2. V.).

U OBEZBEĐENJU OD PRAVCA KONJICA

Posle prelaska Neretve i Prenja 3. brigada se kratko vreme zadržala na prostoriji južno od komunikacije Čelebići — Ribići. Pošto je izvršila naporan marš, već je 16. marta smenila delove 3. divizije i zaposela položaje prema Konjicu, na kojima je zatvarala pravce koji izvode ka rejonu Visa i Idbaru. Tako je obezbeđivala stazu od Idbara preko Visa ka Bijeloj i dalje u pravcu sela Borci, kojom su se kretali ešloni Centralne bolnice.

U toku 18. marta njena dva bataljona su smenila delove 1. proleterske brigade koji su držali položaje u rejonu Paklena. Na ovim položajima zatvaran je i pravac od Konjica ka Borcima koji je u ovoj situaciji dobio posebnu važnost. U to vreme su bataljoni 3. brigade zatvarali tri pravca: Konjic — Bijela, Konjic — Paklena — Borci i Konjic — Vis.

Trasa kojom se kretala kolona ranjenika i bolesnika je išla preko Strbine — Javorika — Bunara — Breze — Memeja Sela — Božića — s. Idbar — Visa — Siljevice i dalje ka G. Bijeloj. Usled neprekidnih borbi, broj ranjenika se povećao na oko 4.000. Ranjeničke i bolesničke kolone kretale su se vrlo sporo preko teško prohodnog i planinskog zemljišta čiji su karakter, reljef, velika ispresecanost, a uz to i snežni pokrivač, umnogome povećavali i usložavali ionako ogromne teškoće. Sve^su to stoički podnosili i ranjenici i bolesnici i požrtvovano ljudstvo koje ih je nosilo.

Na najosetljivijim pravcima, sa kojih su obezbeđivani ešloni Centralne bolnice, položaje je držala 3. proleterska (Sandžačka) brigada. Od staze kojom se kretala bolnica neprijatelj je bio udaljen manje od 2 km, pa je bilo dovoljno da samo na nekom pravcu popusti odlučnost i samopožrtvovanje boraca 3. brigade pa da ranjenici dođu u bezizlaznu situaciju. Pri ovome treba imati u vidu da je neprijatelj u rejonu Konjica imao 718. ojačanu diviziju i da je ulagao velike napore da izvrši prodor i odseče naše zadnje delove. Pri tome ne treba gubiti iz vida da je borbeni poredak 3. brigade bio postavljen na širokom frontu. Zato nije moglo biti govora o nekoj rezervi koja bi u odgovarajućoj situaciji mogla intervenisati.

Začelje izdužene ranjeničke kolone nalazilo se, 18. marta, uglavnom u dolini r. Idbara. Ono je noću 18/19. marta krenulo iz s. Idbara, da bi u toku sledeće noći produžilo za selo Borke.

Neprijatelj je odlično osmatrao i sistematski tukao artiljerijom i avijacijom stazu kojom se kretala Centralna bolnica. Zbog toga su bataljoni 3. brigade vrlo upornim i neprestanim danonoćnim borbama, pod dejstvom avijacije i artiljerije, napravili takav zid koji neprijatelj, i pored niza uzastopnih napada, nije uspeo da probije i da se neposredno približi kolonama ranjenika i bolesnika.

U tim svakodnevnim borbama pod snažnim udarima avijacije i artiljerije trebalo je izdržati na položajima bez uređenih zaklona, sačekati neprijatelja na bliskom odstojanju, odbijati njegove energične juriše i prelaziti u protivnapade.

Neprijatelj je posebno usmeravao svoje napade na Paklenu i, da mu je to uspeo, prepolovio bi ešlone Centralne bolnice i ugrozio jedinice koje su tada bile u zaštitnici. A kada mu je jednom uspeo da gotovo izbije na Paklenu, odlučnim protivnapadima svih bataljona 3. brigade odbačen je nazad.

Odmah posle ponoći 21. marta, neprijatelj je jačim snagama ponovo izvršio napade na položaje 3. brigade i ostalih jedinica prema Konjicu. Posle borbe koja je trajala čitavu noć, uspeo je da zauzme Paklenu. Međutim, evakuacija iz rejona G. Bijeje još zaostalog dela teških ranjenika završavala se, te smo se prebacili na desnu obalu reke Bijeje.

U mesečnom izveštaju štab 1. proleterske divizije za taj period navodi sledeće:

»Jablanica — Ostrožac — Idbar — Konjic: Zadatak je sprečiti neprijatelju prebacivanje preko Neretve, zatvoriti pravac kod Konjica s ciljem omogućavanja i zaštite evakuacije Centralne bolnice. Postupak: 16. marta divizija je — bez I brigade — držala na levoj obali Neretve sektor kod Jablanice od Ostrožca sa tri brigade, a toga dana je III sandžačka brigada smenila jedinice III divizije sa zadatkom zatvaranja pravca od Konjica, koji je u odnosu na pravac odstupnice bio kratak i direktno je proseo. U cilju smene i poslednjih delova III divizije, istoga dana uveče upućena je i III krajiška brigada na sektor prema Konjicu. Neprijatelj je svakodnevno, ali manjim snagama, no potpomognut avijacijom, vršio napade duž cele linije. Odlučnim protivnapadima neprijatelj je odbijen uz gubitke, te je tako omogućavano izvlačenje ranjenika po etapama. Sa stepenom evakuacije ranjenika postepeno smo skraćivali i front jedinicama. 18. marta smenili smo i dva bataljona I proleterske brigade, koja su bila postavljena sa zadatkom zatvaranja pravca dolinom r. Bijeje i ka Boračkom jezeru. 19. III, po izvlačenju ranjenika iz kotline Idbar, povukli smo i VII krajišku brigadu istočno od te kotline i upotrebili je za nošenje i evakuisanje ranjenika i bolesnika, pošto je evakuacija ranjenika bila spora, slabo organizovana, odnosno evakuacija preostalih ranjenika i bolesnika uopšte nije sprovedena. 20. marta neprijatelj je od Konjica predviđao napad na čelom sektoru, jednovremeno kad i četničke bande sa padina Prenja. Obzirom da je ovim bila ugrožena dolina r. Bijela, gde su se još nalazili ranjenici, naše jedinice su protivnapadima i kontrajurišima zadržale neprijatelja. Međutim, neprijatelj je, kako onaj iz Konjica, tako i četnici, produžio sa napadom u toku noći i zore 21. marta. Neprijatelj je uspio da ovlada na pravcu ka Bijeloj sa brdom Paklena, te su se sve naše jedinice prebacile preko r. Bijeje i postavile za zatvaranje pravca ka Borcima.

Ocena: postavljeni zadatak je izvršen. U ovome periodu neprijateljska ofanziva se je u odnosu brojčano smanjila, dok se je s obzirom na to — u pogledu probojnosti i inicijative povećala. Pravci neprijateljskog dejstva u odnosu na pravac evakuacije ranjenika su bili kratki i vrlo opasni. Naš manevar je bio otežan. Ni na jednom mestu naš front se nije smeo oslabiti u cilju pregrupisavanja i udara na neprijatelja, jer bi zbog blizine odstupnice neprijatelj mogao to uočiti i prodiranjem tim mestom ugroziti i preseći. To s jedne strane, a s druge, morali smo upotrebiti prvo jednu celu, a potom i delove ostalih brigada za izvlačenje ogromnog broja zaostalih i ostavljenih bolesnika i ranjenika. Ovo je onemogućilo — a što bi inače mogli — da neprijatelja manevrom razbijemo i nanesimo mu mnogo veće gubitke, — as druge strane, ovo je omogućilo neprijatelju da ovlada brdom Paklenom, koga je docnije usled naših stalnih — iako direktno neuspelih — napada, morao napustiti.⁹¹

Na kraju ovih borbi prema Konjicu, u zaštitnici se nalaze svega dve brigade — 3. proleterska (Sandžačka) i 3. krajiška, a posle 23. marta samo 3. krajiška.

U obezbeđenju od Konjica, brigada se nalazila 8 dana — od 16. do 23. marta. Za borbe vođene u to vreme možemo kon-

⁹¹ Zbornik IV/12, dok. 140.

statovati sledeće: pored svih teškoća i velike nesrazmere u odnosu snaga, ova izuzetno osetljiva operacija obezbeđivanja naših glavnih snaga, odnosno Centralne bolnice, završena je našim punim uspehom. *Za ovako uspešno završene akcije i potpuno izvršenje zadatka, naročito u poslednjem periodu borbi, ima se zahvaliti i odati posebno priznanje jedinicama 3. proleterske (Sandžačke) i 3. krajiške brigade koje su se danonoćno, na snežnim planinskim visovima, premorene danonoćnim i neprestanim dvomesečnim borbama, više gladne, sa malo municije, uspešno suprotstavljale mnogo češće svojim grudima nego oružjem, izvršavajući časno svoje zadatke.*

Brigada je 24. marta ostavljala za sobom položaje kod Konjica i kretala se ka Kalinoviku.

Posle prelaska Neretve kod Glavatičeva brigada je 25. marta pristigla u rejon s. Odžaci, a 26. marta u rejon Jelašnica kod Kalinovika. Krajem marta stigla je kod s. Grandića, gde se pripremala za forsiranje Drine.

O poslednjoj etapi ovih borbi navodimo ocenu štaba 1. proleterske divizije: »Zadatak je izvršen. Držanje boraca je bilo dobro i pored dosadanih borbi, naročito usled napornih marševa, hroničnog gladovanja i danonoćnog ostajanja po položajima na snežnim brdima«.

ZAKLJUČAK

U čitavom periodu bitke na Neretvi — u borbama na sarajevskom pravcu kada je izvodila odbrambena dejstva; u borbama na pravcu Prozor — G. Vakuf, kada je napadala, u obezbeđivanju od Konjica, kada je kao zaštitnica bila u odbrani — 3. proleterska brigada je vodila borbe frontalnog karaktera. Naša koncepcija nije bila da vodimo borbe takvog karaktera, sem u onim situacijama kada su naše jedinice birale momenat udara, kada je za ta dejstva inicijativa dolazila od naših štabova, i kada nas je neprijatelj primoravao da ih frontalno vodimo. Ovaj poslednji slučaj bio je u bici na Neretvi.

Našim jedinicama bilo je potrebno što više prostora, jer su se samo na većem prostranstvu mogla izvoditi taktička dejstva koja su nama odgovarala, u kojima je manevar bio primenjen do najvećeg stepena i gde se moglo ispoljiti kombinovano dejstvo napada i odbrane; gde su se, zavisno od konkretne situacije, mogla kombinovati frontalna dejstva sa obuhvatnim i

obilaznim manevrima; odstupati kada neprijatelj ima prednosti, a nastupati u onim periodima borbe kada su povoljnije okolnosti za naše jedinice. Tako se inicijativa održavala u rukama naših jedinica onemogućavajući neprijatelju da je preotme.

Naše su jedinice bile u stanju da vode i takve borbe gde je neprijatelj mogao ispoljiti dejstva po svojim pravilima ratovanja. Međutim, i u tim situacijama one su primenjivale metod koji je, bar u najpotrebnijoj meri, zadržao pečat taktike naše NOV i POJ, a to je značilo moćno oružje za uspešno vođenje borbe i postizanje ciljeva sa što manje žrtava.

Neprijatelj nije stalno primenjivao taktiku frontalnog »potiskivanja« naših jedinica, odnosno usklađenog dejstva po vremenu i prostoru na svim napadnim pravcima već je često, na pojedinim pravcima vršio vrlo brze i duboke proaore. Međutim, u toku bitke na Neretvi on nije imao smelosti da bez krajnjeg rizika upotrebi svoje snage radi dubokog prodora na pojedinim pravcima, već je nastupao veoma oprezno održavajući čvrstu vezu između snaga na pravcima napada.

No, bez obzira na umešnost naših jedinica da prilagode svoju taktiku i frontalnim borbama, vođenje takvih borbi za duži period značilo je iscrpljivati naše snage i dovoditi ih u situaciju da trpe velike gubitke i da se postepeno, u operativnom pogledu, neprijatelju dozvoljava mogućnost da poboljšava svoju situaciju i preuzima naše prednosti.

Što se tiče izvlačenja iskustava, tome se ni u kom slučaju ne može prići šablonski. Treba imati u vidu da su naše jedinice već dotad solidno ovladale našom (partizanskom) taktikom koju su već uspešno primenjivale u raznim borbenim situacijama.

Više od pola vremena između 20. januara i kraja marta, 3. proleterska brigada je provela neposredno i neprekidno u borbama protiv neprijateljskih snaga. Ona je u ovom vremenskom periodu prešla preko 300 kilometara puta (merenog po karti). Međutim, ako se uzme u obzir karakter ovoga zemljišta, to bi iznosilo četiri puta dužu marš-rutu na ravnom zemljištu, odnosno oko 1.200 kilometara, ne uzimajući pri tome u obzir pokrete u toku izvođenja borbi na svim pravcima.

Izvođeni su i dnevni i noćni marševi, uglavnom usiljeni. Brigada je vodila sve vrste borbenih dejstava: napad, odbranu, borbu u susretu i izvlačenju, i to i danju i noću. Izvođene su i borbe pod takozvanim specifičnim uslovima: u šumi, oko reka, na planini, na kraškom zemljištu, po snegu i zimskim uslovima i slično.

Prilikom razmatranja borbenih dejstava, opravdano je uzimati bitne karakteristike tih borbenih dejstava i bitne posledice određenih taktičkih postupaka. Imajući u vidu upravo to, ali ne zanemarujući ni neminovne greške prilikom izvođenja određenih taktičkih radnji, možemo pravilno oceniti pojedine situacije i taktičke postupke i dati realne ocene izvršenja zadataka.

Na kraju, na osnovu objektivne analize i ocene činjenica i događaja možemo pouzdano konstatovati da je 3. proleterska brigada uspešno, vešto, sa izvanrednim samopožrtvovanjem i velikim žrtvama, izvršavala sve zadatke u istorijskoj i slavnoj bici na Neretvi koja, sa bitkom na Sutjesci, čini najteži, najznačajniji i prelomni period u našoj narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji.

Žarko VIDOVIĆ

